

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ
ՄՇԿՄՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԵՆՏՐՈՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ 2

Center for
Civilization and
Cultural Studies

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՄՀԿ-ում տեղի ունեցած ֆննարկման սղագրություն.....	3
Թուրքիայի և ամերիկա-թուրքական համայնքի՝ ԱՄՆ-ում ֆարոզչական գործունեության նոր միտումները	8
Միացյալ Նահանգներ-Իրան հարաբերությունների ներկա փուլը.....	11
Իրանի Ազգային անվտանգության հիմնահարցեր. ֆաղափական համակարգի մասնաբաժանվածությունը.....	15
Կասպյան մրցապայքարի «երկրորդ փուլը».....	22
Մեծ Մերձավոր Արևելք. ամերիկյան և եվրոպական մոտեցումներ	32
Տնտեսական համագործակցությունն Իսրայելի և Ադրբեյջանի միջև	40
Քարտեզ 1	47
Քարտեզ 2.....	48

ՔՄՀԿ-ում տեղի ունեցած ֆննարկման սղագրություն

2007թ. հունիսին Գերմանիայում տեղի ունեցած Մեծ Ութնյակի հանդիպմանը ՌԴ նախագահ Վ.Պուտինը հանդես եկավ բավականին անակնկալ առաջարկությամբ՝ Չեխիայում և Լեհաստանում նախատեսված հակահրթիռային համակարգերի կառուցման փոխարեն՝ համատեղ հիմունքներով օգտագործել Ռուսաստանին պատկանող Գաբալայի ռադիոտեղորոշիչ կայանը (Ադրբեջան): Ռուսաստանյան ստրատեգիաների հիմնական փաստարկն այն էր, որ իրանական միջուկային-հրթիռային սպառնալիքների գործառնության զսպման տեսանկյունից Գաբալայի ՌՏԿ-ի համատեղ օգտագործումն առավել համարժեք լուծում կարող է լինել, քանի որ, մի կողմից՝ չի խախտվի ավանդական, բայց առայժմ իրական ռազմավարական կայունության գոբալ համակարգը, իսկ մյուս կողմից՝ կապահովվի Եվրոպայի հակահրթիռային անվտանգության խնդիրների լուծումը: Հատկանշական է, որ ռուսաստանյան կողմն ակնարկեց նաև իր համար ընդունելի ու ցանկալի ավելի լայն համագործակցության սխեմաներ. հակահրթիռային խարխիսներ տեղադրել Իրաֆում ու Թուրքիայում, համատեղ կամ զուտ ռուսաստանյան ջանքերով կատարելագործել Գաբալայի ՌՏԿ-ի կարողությունները, համատեղ ձևաչափում (ՌԴ-ԱՄՆ կամ ՌԴ-ՆԱՏՕ) գործնական ֆայլեր ձեռնարկել՝ հակահրթիռային տեղեկատվական կենտրոն ստեղծելու ուղղությամբ: Անկախ այն հանգամանքից, որ Վ.Պուտինի առաջարկություններն ակնհայտորեն մերժվելու էին, նաև հաշվի առնելով այն, որ մեկնաբանների ու ֆաղափագետների մեծամասնության կարծիքով՝ հիշյալ առաջարկությունն ավելի PR-ային բնույթ ուներ, քան գործնական ֆաղափական-դիվանագիտական ֆայլ էր՝ այդուհանդերձ, հնարավոր է մի քանի եզրահանգումների գալ.

- Նախ, Մոսկվան փաստացիորեն ընդունեց, որ Իրանի՝ ռազմական վերազինման ու կատարելագործման պլանները կարող են էական մարտահրավեր հանդիսանալ մայրցամաքային, իսկ, միգուցե, նաև գոբալ անվտանգության տեսակետից՝ արդեն միջնաժամկետ հեռանկարում: Հատկանշական է, որ հուլիսի 2-ին Մեծ նահանգում Բուշ-Պուտին ոչ ֆորմալ հանդիպման ընթացքում ֆննարկված օրախնդիր պրոբլեմների շարքում իրանականը միակն էր, որի շուրջ արձանագրվեց նախագահների ակնհայտ միակարծությունը:
- Երկրորդ, Ռուսաստանը պաշտոնական մակարդակում ևս մեկ անգամ ակնարկեց իր ոչ այնքան նոր դիրքորոշում-ուղերձն Արևմուտքին, որի ելակետային թեզը ենթադրում է Ռուսաստանի պարտադիր մասնակցությունը տարածաշրջանում նախաձեռնած արևմտյան բոլոր նշանակալի ծրագրերում: Այլ կերպ ասած, Մոսկվան, թեև կտրականապես դեմ չէ արևմտյան կառույցների ներգրավմանը Եվրասիական գործընթացներում ու դրանց որոշակի «ուղղորդմանը», սակայն Ռուսաստանի կողմն է՝ «աշխատե՛ք այստեղ մեր միջոցով»:

- Երրորդ, Կրեմլում, անշուշտ, չէին կարող հաշվի շառնել ռուսաստանյան առաջարկության մերժման բարձր հավանականությունը: Ի վերջո, ռուսների համար առանձնակի գաղտնիք չէ, որ եվրոպական դաշնակիցներին պաշտպանելու ամերիկյան կողմի հաստատակամությունը Ջ.Բուշի համար նշանակալի ֆաղափական կապիտալի ներդրում է ենթադրում, մինչդեռ ԱՄՆ-ի ռազմա-արդյունաբերական համալիրի իրական ներգրավվածությունը հակահրթիռային վահանի կառուցման գործում «անշրջելի» է դարձնում այդ գործընթացը: Ավելին, մինչ Մեծ Ութնյակի գագաթաժողովի մեկնարկը, ՌԴ ՊՆ-ն, այս անգամ հաջողությամբ, փորձարկեց կատարելագործված SS-24 միջմայրցամաքային հրթիռը, նոր հակահրթիռային համակարգը, ինչպես նաև «Բորեյ» տիպի սուզանավերի վրա տեղադրվելիք «Բուվալա» միջմայրցամաքային թևավոր հրթիռը: Ընդ որում, ՌԴ գեներալիտետը բացահայտորեն ակնարկեց, որ ռազմական նորարարությունները միտված են «ցանկացած տիպի հակահրթիռային համակարգերի նեղմանը»: Այս համատեքստում, Գաբալայի «հակափաստարկի» մերժման լույսի ներքո, առավել ֆան հավանական է դառնում, որ Մոսկվան կշարունակի ֆաղափական առումով կարծի հակաֆայլերի ռազմավարությունը: Չի բացառվում նաև, որ գործնական ֆաղափականության ոլորտ կընդգրկվեն դեռևս «սառը պատերազմի» ժամանակներից ավանդական դարձած կոշտ հավասարակշռման տարրեր, թեև «սառը պատերազմի» դարաշրջան վերադառնալու հիմքերն իրականում բացակայում են:
- Չորրորդ, Գաբալայի ՌՏԿ-ի հարցի առաջ ֆաշումը կարող է պայմանավորված լինել ավելի կարճաժամկետ՝ «ժամանակ շահելու» նկատառումներով: Եթե ամերիկյան կողմը մոտակա ժամանակահատվածում արձագանքի Վ.Պուտինի՝ փորձագետների շրջանում ֆննարկումներ սկսելու գաղափարին, ապա դա կարող է ինչ-որ տեղ հնարավորություն տալ թե՛ Ջ.Բուշին, և թե՛ Վ.Պուտինին ավարտել իրենց նախագահական ժամկետները՝ «կառուցողական երկխոսության, սակայն տարաձայնությունների պահպանման» ֆոնի վրա:

Ամերիկյան կողմի համար Գաբալայի ՌՏԿ-ի կարողությունների հնարավոր օգտագործման հարցը նոր չէ: Նախ, մինչ կայանի վարձակալումը Ռուսաստանի կողմից (մինչև 2012թ.), Հ. Ալիևը ժամանակին առաջարկել էր այն ԱՄՆ-ին: Սակայն, 1990-ական թթ. համապատասխան ուսումնասիրություններ անցկացնելուց հետո, պարզվել էր, որ տեխնոլոգիապես հնացած լինելու պատճառով այն չի կարող համարժեքորեն օգտագործվել: Մյուս կողմից, Գաբալայի ՌՏԿ-ն, որպես այդպիսին, առանձին հետաքրքրություն չի ներկայացնում ամերիկյան անվտանգության շահերի ապահովման համակարգում: Թեև ամերիկյան անվտանգության սխեմաները գլոբալ ընդգրկում ունեն, սակայն վաշինգտոնյան ստրատեգներն ամենևին էլ հակված չեն

աշխարհաֆաղաֆականապես մերձավորարևելյան համադրույթին պատկանող ռազմական օբյեկտը դիտարկել կամ գործնականում փոխկապակցել այլ (տվյալ դեպքում՝ եվրոպական) անվտանգության գոտու հետ: Այս կայանի գործոնի նշանակությունը գլխավորապես դիտարկվում է Կասպյան տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի ռազմա-ֆաղաֆական նպատակների հոլովույթում, մասնավորապես Կասպից ծովում Aegis ծովային հրթիռների տեղակայման հեռանկարում: «Կասպյան պահապան» ծրագրով նախատեսվող միջոցների օպերատիվ համատեղելիությունը պահանջում է ռակապես այլ կարգի համակարգի ձևավորում, որտեղ բացակայում է ռազմավարական հակահրթիռային համակարգի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Եվ հենց այդ առարկայական ներգրավման շարժընթացն է, որ ավելի շատ է անհանգստացնում Իրանին:

Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ի Միավորված շտաբերի հրամանատարի (կոչումը՝ ադմիրալ) նախաձեռնությամբ այժմ վերանայվում է Սև ծովի ռազմավարական նշանակության հարցը՝ հատկապես Թուրքիայի նկատմամբ վարվելիք ֆաղաֆականության համատեֆստում: Հատկանշական է, որ ամերիկյան հրամանատարությունը հստակորեն ակնարկեց Անկարային, թե իշխանական լիազորությունների փոխանցումը Քուրդիստանի տեղական ղեկավարությանը չի ենթադրում ամերիկացիների նահանջ տարածաշրջանից: Ավելին, Վաշինգտոնը զգացնել տվեց թուրքերին, որ ռազմական պատրաստությունները թուրք-իրաֆյան սահմանի վրա տեղին չեն, ֆանի որ «մենք պարզապես փոխանցել ենք տեղացիներին որոշում կայացնելու լիազորությունները»: Ցանկացած պարագայում, սևծովյան ավազանի վերստին կարևորումն ամերիկյան պլաններում անշուշտ չի կարող շրջանցել Թուրքիայի «գործոնը»:

Վերջին զարգացումները Թուրքիայում ցույց տվեցին, որ հնարավոր է հարցականի տակ դրվի վերջինի աշխարհիկ կառավարման բնույթը:

Թուրքիայի աշխարհիկ կառավարման մոդելի հիմնական հովանավորը և պաշտպանը զինվորականությունն է և ֆաղաֆական դաշտում գործող որոշ կուսակցություններ: Պետք է ֆաստել, որ չհաջողվեց ստեղծել հակախալամիստական խոշոր միասնական բլոկ: Թուրքիայի ֆաղաֆական սպեկտորի ձախ թևում ստեղծվեց նախընտրական դաշինք ներկա խորհրդարանում ներկայացված ԶՀՊ-ի (Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցություն) և Սոցիալ դեմոկրատական կուսակցության միջև, որը նրանց մեծ հնարավորություն է տալիս հայտնվել հաջորդ խորհրդարանում: Քաղաֆական մյուս լուրջ ուժը ԱՇԿ-ն է (Ազգայնական շարժում կուսակցություն, «Գորշ գայլեր»), որոնք համաձայն հարցումների կարող են հայտնվել խորհրդարանում, իսկ նրանց ղեկավարությունը սերտ կապերի մեջ է բանակի ղեկավարության հետ:

Մյուս ֆաղափական ուժի՝ իսլամիստական թևը ներկայացնող իշխող ԱԿՊ (Արդարություն և զարգացում կուսակցություն) նկատմամբ կան որոշակի ճնշումներ (մի շարք կուսակցականների նկատմամբ հարուցվել են ֆրեական գործեր և այլն):

Թուրքիայի ներազափական կյանքի կարևոր դերակատարներից է բանակը, որը, ըստ էության, կուլիսների ետևից ղեկավարում և համադրում է այս գործընթացները՝ կապված ներազափական զարգացումների հետ: 2007 թ. բանակն արդեն իսկ երկու անգամ միջամտել է ֆաղափական գործընթացներին՝ առաջին անգամ ապրիլին, իսկ երկրորդը՝ մայիսի վերջին՝ իր ինտերնետային կայքի միջոցով կոչ անելով համաֆաղափացիներին դուրս գալ փողոց և իրենց բողոքը հայտնել անշատողականների դեմ, ինչի արդյունքում տեղի ունեցան բազմամարդ հակաֆրդական ցույցեր: Առաջին անգամ թուրքական բանակի կողմից ինտերնետն օգտագործվում է որպես հարթակ, և պետք է ասել, որ նրանք սկսում են տիրապետել զանգվածների վրա ազդելու նաև այդ մեխանիզմին:

Առանձին ուշադրության է արժանի ԱՇԿ նախագահ Բահշելիի ֆաղափականությունը, որը Թուրքիայի ներկա ֆաղափական կյանքում իր կշիռով էրդողանից հետո երկրորդ ֆաղափական գործիչն է:

Թուրքիայի խորհրդարանական ընտրություններն ըստ ամենայնի կավարտվեն կոալիցիոն իշխանության ձևավորմամբ, որի մաս կարող են կազմել տարբեր կուսակցություններ՝ այդ թվում նաև «Գորշ գայլերը»:

Թուրքիայի ներազափական զարգացումների վրա ազդող գործոններից է նաև ֆրդական հարցը: Ըստ ամենայնի, թուրք-իրանյան սահմանին ֆրդերի դեմ ռազմական գործողություններ հրահրելու փորձեր են կատարում բանակն ու ֆեմալականները բուֆերային գոտի ստեղծելու նպատակով: Մյուս կողմից, ֆրդերի դեմ ճնշումներն օգտագործվում են ներազափական ճգնաժամի պայմաններում՝ որպես ազգային ոգու բարձրացման գործիք, որով հնարավոր կլինի սահմանափակել իսլամիստների գործողությունները:

Թուրքիայում ավանդաբար արևմտյան ուղղվածության կենտրոն միշտ էլ եղել է բանակը, սակայն այժմ նկատվում են տրամադրությունների փոփոխությունների միտումներ նաև բանակի ներսում: Մի մասը կողմ է եվրաինտեգրմանը, իսկ մյուս մասը հանդես է գալիս որպես ուրույն թուրքական ուղու ընտրության կողմնակից:

Կոալիցիոն կառավարության իշխանության գալով՝ Հայաստանի հետ հարաբերությունները չեն փոխվի, ֆանի որ 2000թ. Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի որոշմամբ Հայաստանի հետ հարաբերությունները գտնվում են վերջինիս իրավասության ոլորտում, ինչը նշանակում է, որ առանց բանակի որոշման ոչ մի հարց չի կարող լուծվել:

Տարածաշրջանի կայունության համար կարևոր են նաև ամերիկա-իրանյան հարաբերությունների հեռանկարները: Վերջին շրջանում իրանա-ամերիկյան հարաբերություններում

նկատվում է մերձեցում: 1979թ.-ից ի վեր առաջին ամերիկա-իրանյան հանդիպումը տեղի ունեցավ Բաղդադում, որը կարծես թե տարբեր մակարդակներում երկխոսության հնարավորություններ է ստեղծում: Սակայն, մյուս կողմից, իրանա-ամերիկյան հարաբերություններում նկատվում է նոր գործոն՝ Աֆղանստանը: Խնդիրը վերաբերում է տալիբներին իրանյան զենքի և զինամթերքի տրամադրման շուրջ առկա փաստերին:

Ներիրանյան ֆաղափական կյանքում նկատվում են տարածայնություններ Ռաֆսանջանի, Ռոմանի ու Խաթամի խմբի և Ահմադինեժադի միջև, որը գնալով ավելի է ուժեղանում:

Թուրքիայի և ամերիկա-թուրքական համայնքի՝ ԱՄՆ-ում ֆառոզչական գործունեության նոր միտումները

Միացյալ Նահանգներում հատկապես վերջին վեց ամիսների ընթացքում ամերիկա-թուրքական համայնքի և Թուրքական հանրապետության համատեղ շահերով կազմակերպվել են մի շարք գիտական և հասարակական բնույթ ունեցող միջոցառումներ՝ գիտաժողովների, լսումների, սեմինարների և կլոր սեղանների տեսքով, որը բավականին լայն կերպով լուսաբանվել է ամերիկյան և թուրքական մամուլում: Հարկ է նշել, որ նմանատիպ ակտիվությունը թե՛ ծավալների և թե՛ կազմակերպված միջոցառումներին մասնակցող գիտնականների և ֆառոզչական ու հասարակական գործիչների մակարդակի առումով աննախադեպ է: Միջոցառումների կազմակերպման հարցում հատկապես աչքի է ընկնում Հադսոն ինստիտուտը:

Միջոցառումների հիմնական կարգախոսներն են՝ «Ամերիկան կորցնում է Թուրքիայի նման նվիրված և օգտակար դաշնակից» և «Ամերիկյան կառավարության և լոբբիական խմբերի ֆառոզչականությունը վիրավորում է թուրքերին»:

Այս բոլոր միջոցառումներն ակնհայտորեն ծրագրավորման մեկ կենտրոնի գործունեության արդյունք են, քանի որ բոլորն էլ մեկ տրամաբանության մեջ են գտնվում:

Հիմնական նպատակն է՝ համոզել ԱՄՆ ներկայիս վարչակազմին ննջում գործադրել ներկայացուցչական մարմինների, լոբբիստական կազմակերպությունների և հատկապես խոշոր ռազմարդյունաբերական և էներգետիկ կապիտալի վրա, որպեսզի վերջինները նվազեցնեն իրենց գործունեության ակտիվությունը՝ հաշվի առնելով այն կարևոր նշանակությունը, որ Թուրքիան օբյեկտիվորեն ունի Միացյալ Նահանգների ծրագրերի իրականացման տեսանկյունից և չխանգարեն Սպիտակ տանը որոշակի գիշումների գնալ Անկարայի հետ հարաբերություններում:

Ինչպես արդեն բազմիցս նշվել է, Միացյալ Նահանգները բազմաթիվ հարցերում շահերի հակասություն ունի Թուրքիայի հետ: Այս երկրների երկկողմանի հարաբերությունների շրջանակում ակտուալություն ձեռք բերած հիմնահարցերը չեն վերաբերում միայն ամերիկյան ներկայությանն Իրաֆում, ինչը, թերևս, հարաբերությունների առավել սրման պատճառներից մեկն է:

Անկարային, օրինակ՝ երբեք դուր չի եկել այն բավականին երկիմաստ ֆառոզչականությունը, որն ամերիկյան արտաքին գերատեսչությունը և հատկապես հատուկ ծառայությունները դրսևորել են ֆրդական շարժումների նկատմամբ: Հասկանալի է, որ ներկայումս, մասնավորապես այս հիմնահարցի վերաբերյալ, թուրքական վերաբերմունքն առավել ջղաձգային դրսևորումներ է ստացել, քանի որ Իրաֆ ներխուժելուց հետո Սպիտակ տունը շատ հարցերում հենվում է այս երկրում իր միակ իրական դաշնակցի՝ ֆրդերի վրա: Բացի այդ, ֆրդական ֆառոզչական տարբեր թևեր ներկայացնող գործիչները ժամանակ առ ժամանակ այնպիսի տեղեկությունների արտահոսք են կազմակերպում (չի

բացառվում, որ երբեմն դա տեղի է ունենում իրենց կամֆից անկախ), որոնց միջոցով ուղղակիորեն նշում են, որ ԱՄՆ-ի հետ պայմանավորվածություն ունեն անկախ ֆրդական պետության ստեղծման վերաբերյալ:

Անկարայի՝ Միացյալ Նահանգների և ՆԱՏՕ-ի հետ կապված հիմնական խնդիրները կապված են ոչ միայն ֆրդական հարցի ներկա փուլի զարգացումների հետ: Թուրքական «ներքին պետությունը» չափազանց մտահոգված է նաև եվրատլանտյան-ամերիկյան ֆաղաֆականության մեջ աստիճանաբար ուրվագծվող այն միտումով, որի իմաստն է ապահովել ԱՄՆ և/կամ ՆԱՏՕ-ի ռազմական ներկայությունը բոլոր այն տարածաշրջաններում, որտեղ եվրատլանտիզմն ունի իր էական շահերը:

Թուրքիայի դերը, այսպիսով, նվազում է բոլոր այն տարածաշրջաններում, որտեղ նախկինում ենթադրվում էր բացառապես կամ հիմնականում իր միջոցով գործելու տարբերակը, ինչի համար հիմք էր հանդիսանում լայնորեն գովազդված ձևակերպումը. «Թուրքիան մուսուլմանական արևմտյան ժողովրդավարության կաղապարով զարգացող աշխարհիկ և ազատ տնտեսական համակարգով հաջողակ պետություն է»: Այս ձևակերպումն օգտագործվեց՝ սկսած 1990-ականներից, երբ Թուրքիան փորձեց ստանձնել եվրատլանտիզմի տարածման առաքելությունը նախկին խորհրդային միջինասիական և հարավկովկասյան նորանկախ պետություններում, ինչը նրան ֆիչ հաջողվեց: Դրա պատճառները բազմաթիվ են. Թուրքիան փորձեց նեոպանթոնիստական գաղափարախոսության օգտագործման շնորհիվ իր գործունեության հիմքում արժեքային հենարան ձևավորել, ինչը հիմնականում շրնդունվեց, իսկ Թուրքիայի կողմից ինֆնուրոյն և անկախ ֆաղաֆական գիծ վարելու ձգտումն անընդունելի էր արդեն պատվիրատուների կողմից: Բացի այդ, Հարավային կովկասում՝ Հայաստանի, իսկ Միջին Ասիայում՝ Թուրքմենստանի, Ղազախստանի և, ավելի ուշ, Ուզբեկստանի գործոնները խոչընդոտեցին Անկարայի արտաքին ֆաղաֆական ծրագրերի իրականացմանը:

Աֆղանստանում ԱՄՆ-ին և ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի օժանդակությունը նույնպես բավականին հարցեր է հարուցել ամերիկյան ռազմական ղեկավարության շրջանակներում, ինչը և ստիպեց ամերիկացիներին ձգտել ավելի լայնորեն օգտագործել ՆԱՏՕ-ի իր մյուս դաշնակիցների հնարավորությունները և խթանեց Սպիտակ տան ջանքերը՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ:

ԱՄՆ-Թուրքիա հարաբերություններում ժամանակի առումով վերջին խնդիրները կապված են Սև ծովում ամերիկյան ռազմական ներկայությանը թուրքական հակազդեցության, ինչպես նաև էներգակիրների հիմնական տարանցիկ պետություն լինելու նպատակից բխող ՌԴ-ի հետ հատուկ տիպի հարաբերություններ հաստատելու թուրքական դիվանագիտության ջանքերի հետ: Ռուսաստանը ողջունում է այս ֆայլերը մի շարք պատճառներով՝

ա) ձգտում է հեռացնել Թուրքիային ԱՄՆ-ից,

բ) ձգտում է Անկարայի ֆաղաֆականությունը հատկապես Վրաստանի ուղղությամբ ավելի կախյալ դարձնել Կրեմլից,

գ) ձգտում է համատեղ նավթագազային ֆաղաֆականություն ձևավորել ԵՄ-ի նկատմամբ,

դ) ձգտում է բացառել Անկարայի ակտիվացումը Ռուսաստանում իսլամի գործուն օգտագործելու հարցում:

Կան նաև բազմաթիվ այլ բնույթի պատճառներ, ինչպես օրինակ՝ Թուրքիայի զինված ուժերի գործողություններն Իրաֆյան Ֆուրդիստանում և սահմանի երկայնքով:

Սակայն, որքանով կարելի է դատել մի շարք ամերիկյան ազդեցիկ ֆաղաֆական գործիչների և դիվանագետների արտահայտություններից և հայտարարություններից, թուրքական ֆարոզությունն ԱՄՆ-ի ներսում և թուրքական կառավարության վարվելակերպը երկկողմանի բանակցությունների ընթացքում այժմ ընկալվում է որպես ամերիկյան արտաքին ֆաղաֆականության ներկայիս բարդությունների շահարկում: Մասնավորապես, դա վերաբերվում է Թուրքիայի ֆաղաֆականությանը Իրանի, Իրաֆի, Ռուսաստանի և էներգակիրների հետ կապված հարցերում:

Սակայն, անհրաժեշտ է հաշվի առնել ԱՄՆ-ում թուրքական ֆաղաֆականության ֆարոզական և լոբբիստական մեծ ներուժը, որը զգալիորեն անել է տարբեր իսրայելական լոբբիստական խմբերի աջակցության շնորհիվ:

Այդ իսկ պատճառով ՀՀ արտաքին ֆաղաֆականությունը իր հնարավորությունների շրջանակներում պետք է ձգտի հակազդել թուրքական ֆարոզությանը ԱՄՆ-ում՝ օգտագործելով թե՛ սիյուտիան կազմակերպությունները և թե՛ ՀՀ գիտնականների ու հասարակական կազմակերպությունների կապերը:

Կարևոր դեր կարող են խաղալ Միացյալ Նահանգներում իրականացված գիտաժողովների, սեմինարների, կլոր սեղանների ծրագրերը, որոնց ֆննարկումների հիմնական նյութը պետք է դառնա ոչ թե հակաթուրքականությունը, ինչպես դա այսօր հաճախ տեղի է ունենում, այլ՝ տարածաշրջանում ամերիկյան և եվրատլանտյան շահերի ֆննարկումը, Հայաստանի և ամերիկահայ համայնքի դերն այդ շահերին հասնելու գործում, հայ-ռուսական հարաբերությունները որպես միջոց ռուս-թուրքական հարաբերությունների զարգացմանը խոչընդոտելու և այլն:

Միացյալ Նահանգներ-Իրան հարաբերությունների ներկա փուլը

Միացյալ Նահանգներ-Իրան հարաբերությունների վերաբերյալ վերջին շրջանում ստացվող ազդակները (միջազգային մամուլում հրապարակվող տեղեկատվություն, միջազգային հետազոտական կենտրոնների զեկույցներ, ֆաղափական գործիչների և դիվանագետների հայտարարություններ, զրույցներ դիվանագետների և վերլուծաբանների հետ) զգալիորեն տարբերվում են նախորդ շրջանի ընթացքում ստացված ազդակներից:

Նախ՝ այդ ազդակները համեմատաբար շատ ավելի փչ են, չնայած որ տեղի են ունեցել բազմաթիվ կարևոր իրադարձություններ. Բաղդադում համարյա 30-ամյա ընդմիջումից հետո կայացել են ամերիկա-իրանական պաշտոնական բանակցություններ դեսպանների մակարդակով, տեղի են ունեցել Սոլամա-Լարիջանի բանակցությունները, անց են կացվել Միջուկային էներգիայի միջազգային գործակալության ղեկավարության և Իրանի ներկայացուցիչների ֆննարկումների հերթական հանդիպումները, Իրանի դիվանագետները և փորձագետները բանակցել են ռուսական կողմի հետ՝ Բուշերի ատոմակայանի վերաբերյալ: Եվ, վերջապես, ԱՄՆ նախագահ Զ.Բուշը և ՌԳ նախագահ Վ.Պուտինն իրենց բանակցությունների ընթացքում անդրադարձել են նաև Իրանին առնչվող խնդիրներին:

Բացի այդ, տարբեր է նաև նշված ազդակների տոնայնությունը: Դրանց մի մասը բավականին լավատեսական է, որը վստահեցնում է, որ հարցերն արդեն սկսել են լրջորեն ֆննարկվել, կողմերը հակված են իրար լսելու: Հասկանալի պատճառներով բանակցային գործընթացն ընթանում է շատ բարդ, սակայն արդեն իսկ ձեռք են բերվել որոշ պայմանավորվածություններ Իրանում և Աֆղանստանում երկու պետությունների գործողությունների վերաբերյալ:

Հույս է հայտնվում, որ Իրանի միջուկային ծրագրերի վերաբերյալ նույնպես բավականին լուրջ ֆննարկումներ են ընթանում, որոնց տրամաբանությունն է՝ ձևավորել հնարավոր փոխզիջումների դաշտ և փոխադարձ վստահության մթոլորտ:

Մյուս կողմից, ամերիկյան Արտաֆին հարաբերությունների խորհրդի և բրիտանական Սոցիալական հետազոտությունների թագավորական ինստիտուտի հրապարակումներում նշվում է, որ Իրանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցներն արդեն իսկ բավականին լուրջ կերպով ազդել են երկրի տնտեսական վիճակի վրա և զագի ու բենզինի նորմավորման ծրագիրը մեծ դժգոհություն է առաջացրել իրանական հասարակության մեջ: Յուցարարները նույնիսկ վանկարկել են. «Մահ Ահմադինեշադին»: Ըստ այդ հրապարակումների տվյալների, Իրանում դրամի արժեզրկումն աշխատազրկությունը հասցրել է համարյա 30 տոկոսի:

Լոնդոնյան «Էկոնոմիստը» նշում է, որ միջազգային բանկերի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների ֆինանսների նախարարության ննջման հետևանքով Իրանի ֆինանսական ոլորտին հսկայական վնաս է հասցվել:

Միացյալ Ազգերի կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի 1737 և 1747 որոշումներով գործի դրված պատժամիջոցներն ուղղված են Իրանի ուրանի հարստացման ծրագրի կասեցմանը, որը, ինչպես վստահեցնում են ամերիկյան փորձագետները, վերջին ֆայլն է միջուկային զենք ձեռք բերելու ուղղությամբ:

Վաշինգտոնի Մերձավոր Արևելքի ֆաղափականության ինստիտուտի վերլուծաբան Մեթյու Լևիտը հայտնում է այն միտքը, որ այս երկու որոշումների ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի կողմից ընդունումը «ստիպեց երկրի պրոֆեսիոնալների դասին պատկանող անձանց, որոնք հպարտ էին Իրանի միջազգային համակարգին ինտեգրվելով, սաստիկ ցավ զգալ դիվանագիտական և տնտեսական մեկուսացման պատճառով» (*Wall Street Journal Europe*):

Վաշինգտոնում ներկայումս ֆննարկում են հետագա պատժամիջոցների ծրագրերը: Միաժամանակ դեմոկրատական կուսակցությունից նախագահական պաշտոնի համար պայքարող որոշ թեկնածուներ պնդում են, որ Միացյալ Նահանգները պետք է Իրանի հետ առանց նախապայմանների բանակցություններ վարի և, որ Իրանի միջազգային համակարգի մեջ ներգրավման մերժումը կոնտրպրոդուկտիվ է (Բիլ Ռիչարդսոն): Հանրապետականները, հակառակը, առաջարկում են շարունակել «ննջման ֆաղափականությունը», սակայն, հաշվի առնելով այն, որ Կոնգրեսում և Սենատում դեմոկրատները մեծամասնություն են կազմում, կարելի է ենթադրել, որ նրանք թույլ չեն տա Իրանի հետ կապված շատ խիստ օրենքներ ընդունել:

Ամերիկյան ներկայիս վարչակազմի նպատակը կարճ ձևակերպել է Մայք Զեկոբսոնը. «Զրոյական արտաֆին ներդրում Իրանի տնտեսության մեջ»: Վերլուծաբանները նշում են, որ այդ նպատակն անիրագործելի է, քանի որ Ռուսաստանը և Չինաստանը, ինչպես նաև եվրոպական երկրներից մի քանիսը չեն համաձայնվի այս մոտեցման հետ:

Այս մտայնության արտահայտողը օրերս դարձավ պետքարտուղար Կոնդոլիզա Ռայսը, որը «Ազատություն» ռադիոկայանին տված իր հարցազրույցում նշեց, որ ինքը չի բացառում ռազմական միջոցների կիրառումն այն դեպքում, եթե Իրանը չհրաժարվի միջուկային զենք արտադրելու իր ծրագրերի իրականացումից:

Այս ամենը տեղի է ունեցել արդեն Մենում Զ.Բուշ ավագի ներկայությամբ նախագահներ Զ.Բուշ-Վ.Պուտին բանակցություններից հետո: Բանակցությունների արդյունքում ընդունվեց մի փաստաթուղթ, որը բնութագրվեց որպես ընդհանուր ուղերձ Իրանին: Փաստաթղթում նշվում է, որ Միացյալ Նահանգները և Ռուսաստանի դաշնությունը նույն կերպ են պատկերացնում միջուկային էներգիայի օգտագործման հետ կապված խնդիրների լուծման՝ այն կհանգեցնի «էլեկտրաէներգիայի

արտադրության ավելացմանը, տնտեսական անին և զարգացմանը, կնվազեցնի կախվածությունը անօտարերազանց վաճառականությանը, ինչը կհանգեցնի շրջակա մթնոլորտի աղտոտման նվազեցմանը և ջերմոցային գազերի արտանետման նվազեցմանը»:

Կողմերը նշել են, որ պատրաստ են օժանդակել միջուկային էներգիայի օգտագործմանն այն ուղղություններով, որոնք կնվազեցնեն միջուկային զենքի տարածման վտանգը, սակայն միաժամանակ հնարավորություն կտան միջուկային տեխնոլոգիաներ շունեցող երկրներին օգտվել միջուկային էներգիայի ընձեռած հնարավորություններից: Միացյալ Նահանգները և Ռուսաստանը համաձայնել են իրենց ջանքերն ուղղել «աջակցելու, ամրապնդելու և լրացնելու Ատոմային էներգիայի միջազգային գործակալության գործունեությունը, մասնավորապես՝ աջակցել այս կազմակերպության առաջարկած իննտվացիոն միջուկային ռեակտորների և վառելանյութային ցիկլերի ստեղծման միջազգային ծրագրին, ինչպես նաև օժանդակել ՌԴ նախաձեռնությանը՝ իր տարածքում Միջուկային վառելիքային կենտրոնի ստեղծմանը, ԱՄՆ նախաձեռնությանը՝ Գլոբալ միջուկային էներգետիկ գործընկերության ձևավորման ուղղությամբ:

Փաստաթուղթն արտահայտում է երկու պետությունների՝ միջուկային էներգիայի խաղաղ օգտագործման ոլորտը բոլոր պետությունների համար բաց դարձնելու ուղղությամբ հնարավոր ֆայլերի իրականացման ձգտումը: Միաժամանակ հստակ արտահայտվում է երկու մեծ տերությունների հաստատակամությունը՝ թույլ չտալ միջուկային զենքի հետագա տարածումը:

Երկու նախագահների ստորագրած այս փաստաթուղթը լուրջ ուղերձ է, որը միաժամանակ շատ լուրջ պարտավորությունների տակ է դնում Միացյալ Նահանգներին և Ռուսաստանին:

Այս ամենը, մեր տեսակետից, նշանակում է, որ տարբեր բանակցող կողմերի միջև և տարբեր հարթություններում անընդհատ և ակտիվորեն իրականացվում են բարդ բանակցություններ, որոնց արդյունքները դեռևս չեն երևում, սակայն որոշակի պայմանավորվածություններ արդեն իսկ կան:

Միացյալ Նահանգները շարունակում է մի կողմից՝ մկաններ խաղացնելու, մյուս կողմից՝ բանակցությունների պատրաստակամություն դրսևորելու ֆաղափակությունը:

Սակայն հարկ է նշել, որ պաշտոնական հայտարարությունների մակարդակով նրանք Իրանի հետ որևէ այլ բանակցությունների մասին, բացի Բաղդադում տեղի ունեցածի (որոշ ակնարկներով՝ նաև ներկայումս փորձագետների մակարդակով շարունակվող) չեն նշել: Հակառակը, Սպիտակ տան ներկայացուցիչը հայտարարել է, որ «դեռևս ակնհայտ չէ, որ Իրանը պատրաստ է ստեղծելու իր ուրանի հարստացման ծրագիրը և ենթարկվելու Ատոմային էներգիայի միջազգային գործակալության պահանջներին: Միացյալ Նահանգներն Իրանի հետ չեն վերսկսի իրենց ֆննարկումները, քանի դեռ համոզված չեն, որ իրանական կողմը կասեցրել է իր՝ միջուկային զենք ձեռք բերելու գաղտնի ծրագիրը»:

Հայաստանի համար ԱՄՆ-Իրան հարաբերությունների լարվածությունն աղետալի է բազմաթիվ պատճառներով, որոնք, թերևս, հարկ չկա նշելու: Այդ իսկ պատճառով մեր պետությունը և հասարակությունը, օգտվելով այն վստահությունից, որը թե՛ Միացյալ Նահանգները և թե՛ Իրանն ունեն մեր նկատմամբ, պետք է օգտագործեն բոլոր հնարավորությունները՝ լարվածությունը նվազեցնելու և ռազմական գործողությունները բացառելու նպատակով: Մենք պետք է կազմակերպենք այնպիսի միջոցառումներ, որոնց ընթացքում Իրանի և Միացյալ Նահանգների պետության և հասարակության տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ հնարավորություն ունենան ֆննսրկելու իրենց խնդիրները: Միջոցառումները պետք է կազմակերպվեն նաև մեր լոբբիստական կազմակերպությունների կողմից: Այս ընդհանուր գաղափարը յուրաքանչյուր դեպքում պետք է համապատասխան ձևակերպում և ձևավորում ստանա:

Իրանի Ազգային անվտանգության հիմնահարցեր. Քաղաքական համակարգի մասնաբաժանվածությունը

Վերջին շրջանում ԱՄՆ-ը հատուկ ուշադրությամբ է հետևում Իրանի քաղաքական համակարգում կատարվող փոփոխություններին և որոշումների կայացման համակարգին: Ամերիկյան մի շարք հետազոտական կենտրոնների հեղինակներ (Մեհրան Քամրավա, Հուչանգ Հասսան Յարի, Մոհսեն Ամինգադե, Շահրամ Չուբին, Գաուդաթ Բահդաթ, Քենեթ Կացման, Ֆլինթ Լևերեթ, Հուսսեյն Հասսան, Շարոն Ակվաստոնի ևն) Իրանի ներքաղաքական համակարգի վերլուծություններ են իրականացնում: Ստորև ներկայացվում է ամերիկյան թիմի քննարկներում շրջանավորվող վերլուծություններում տեղ գտած հիմնական ձևակերպումները:

Իրանի ազգային-անվտանգության հայեցակարգը մշտապես ենթակա է տարաբնույթ փնտրումների և անհամաձայնությունների, ինչը բնորոշ է Իրանի քաղաքական համակարգին: Ներկայումս Իրանում գոյություն ունեն երեք հիմնական ուղղություններ՝ արմատականներ, ավանդական-պահպանողականներ և բարենորոգիչներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի Իրանի ազգային-անվտանգության հայեցակարգի իր տեսլականը: Ազգային-անվտանգության քաղաքականության մշակման հարցերում հիմնականում առանձնացվում են մի քանի հարցեր՝ պատերազմն Իրանում, Իրանի տարածաշրջանային դերը, Մերձավորարևելյան և Իրանի հարցում ԱՄՆ քաղաքական կողմնորոշիչները, Հիզբոլլահի, Համասի հետ հարաբերությունները և Իրանի միջուկային ծրագրերը: Եվ քանի որ քաղաքական դաշտի բաժանվածության պատճառով բացակայում են միասնական մոտեցումները, ապա դրա արդյունքը լինում է Թեհրանից եկող «տարաբնույթ հաղորդագրությունները», անհամաձայնությունները և կորցրած հնարավորությունները:

Քաղաքական համակարգի մասնատվածությունը և միասնական մոտեցումներ չունենալու փաստը հանգեցնում է նրան, որ առանձին քաղաքական միավորներ տարբեր հարցերի շուրջ կարող են հանդես գալ մի դեպքում միասնաբար, մեկ այլ դեպքում՝ լրիվ հակառակ տեսանկյունից: Թե՛ տեղական և թե՛ միջազգային ոլորտում պետությունը չի կարողանում ապահովել տարաբնույթ մոտեցումների միասնականությունը: Տարածաշրջանում Իրանի տարածաշրջանային ազդեցության և միջուկային ծրագրերի կապակցությամբ ԱՄՆ-ի կողմից ձեռնարկված ֆայլերը շատ հաճախ նպաստում են կողմերից որևէ մեկի մարգինալացմանը (լուսանցֆայնացմանը) և դերակատարությունների փոփոխությանը:

Այս ամենը առավել լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է պատկերացնել, թե ինչպիսին է Իրանի ներկայիս քաղաքական համակարգը:

Իրանի ֆաղափական համակարգի առանձնահատկությունները. Իրանում Իսլամական հեղափոխությունից հետո՝ 1979 թ. ընդունված և 1989 թ. վերանայված սահմանադրության արդյունքում Իրանի ֆաղափական համակարգը վերածվեց բավական բարդ ինստիտուցիոնալ մի կառույցի, որտեղ մի քանի ուժային կենտրոններ հավասարակշռում են միմյանց՝ թույլ չտալով որևէ ինստիտուտի գերակայության ամրապնդումն ամբողջ համակարգի նկատմամբ: Համակարգում գտնվող մի շարք առանցքային կենտրոնների հավասար իրավունքների և պատասխանատվությունների խաչման պատճառով դրանցից ոչ մեկը չի կարողանում առավելություն ստանալ մյուսների նկատմամբ:

Նման ինստիտուցիոնալ կառուցվածքը հանգեցրել է պետության ներսում տարաբնույթ ուժային կենտրոնների «բալկանացմանը»՝ բաժանված լինելու մի իրավիճակի, որի պայմաններում լուրջ մրցակցություն է ընթանում պետական էլիտայի շրջանում: Նմանատիպ օրինակ է Մեշլիսի (խորհրդարան) և Հոգաբարձուների խորհրդի (Վերին պալատ) գործառույթների խաչման արդյունքում ձևավորված ինստիտուցիոնալ փակուղին, որի լուծման նպատակով էլ 1989 թ. սահմանադրական փոփոխություններով ստեղծվեց միջանկյալ օղակ՝ հորհրդատվական խորհուրդը: Չնայած ձեռնարկված ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներին, այնուամենայնիվ, «կախյալ հավասարակշռությունը» շարունակում է բնութագրել Իրանի Իսլամական Հանրապետության ֆաղափական համակարգը:

Չնայած նրան, որ էլեկտորատն է ընտրում նախագահին, Մեշլիսի 290 պատգամավորներին, տեղական խորհուրդներին և փորձագետների խորհրդի 83 անդամներին, որն էլ իր հերթին ընտրում է առաջնորդին (Ռահբար), սակայն, մեծ մասամբ, էլեկտորատը և ազգաբնակչությունը լուսանցքայնացված դեր են խաղում պետական մարմինների մրցակցային հարաբերություններում: Իրականում, ֆաղափական իշխանությունը պատկանում է Ռահբարին, որը ոչ միայն վավերացնում է նախագահի ընտրությունը, այլև նշանակում մարմիններ պետական կարևորագույն օղակների վերահսկողության համար:

Հոգևոր առաջնորդն՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության բարձրագույն իշխանությունն է և պետական համակարգի կենսունակության ու գործառնության երաշխավորը: Ուստի ֆաղափական և ռազմական կենսական նշանակության հարցերը, ռազմական ղեկավարների և դատական մարմինների նշանակումն ու վերահսկումը կամ միջուկային ծրագրերի հետ կապված միջազգային բանակցությունները ենթակա են նրա ուղղակի վերահսկողությանը: Առաջնորդը հիմնականում վերջնական դատավորի դեր է կատարում, երբ վտանգվում է համակարգի կենսունակությունը: Պետության նախկին ղեկավար Այաթոլա Խոմեյնին, պահպանողական-ավանդապաշտ լինելով, նպաստում էր ավանդական իսլամական արժեքների տարածմանը երկրի տարածքում և հետամուտ էր իսլամական ֆաղափականության անցկացմանը միջազգային ասպարեզում:

ժամանակակից Իրանում կարելի է առանձնացնել երեք հիմնական խմբավորումներ՝ պահպանողական-ավանդապաշտներ (mohafezckharan), բարենորոգիչներ (eslahatalaban) և արմատականներ:

Կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում պահպանողական-ավանդապաշտները (mohafezckharan), որոնք կառավարող համակարգի հիմնական սյունն են: Այս խումբը հիմնականում կազմված է հոգևորականներից՝ ներառյալ Քոմի Սեմինարիայի ուսուցիչների ասոցիացիայի որոշ ղեկավարների: Հաջորդ խումբը՝ ներկայացնում են Ռազմական հոգևորականների ասոցիացիան (Jamech Rowhaniyyat-e Mobarez)՝ կազմված ազդեցիկ պահպանողական հոգևորականներից, որոնց խմբակցությունը ձևավորվել է 1980-ական թթ. և գերակշիռ դիրքեր ունեն Հոգաբարձուների խորհրդում, Հոգևորականների Հատուկ Դատարանում և Փորձագետների ասամբլեայում: Հոգաբարձուների խորհուրդը վավերացնում է Մեջլիսի կողմից ընդունված օրինագծերը, վերահսկում խորհրդարանական և նախագահական թեկնածուներին: Հոգևորականների հատուկ դատարանը երաշխավորում է հոգևորականների համապատասխանությունն իսլամի կանոններին և հանախ բանտարկում չհամակերպվող հոգևորականների: Փորձագետների ասամբլեան ընտրում է Հոգևոր առաջնորդին: Այս խումբը իրենից ներկայացնում է պահպանողական տեխնոկրատների և բյուրոկրատների միավորում, որոնցից շատերը «Կառուցման ծառայողներ» (Kargozaran-e Sazadegi) կուսակցությունից են, որը պաշտոնապես գործող էր կուսակցություններից մեկն է: Ուրբաթօրյա աղոթքը ղեկավարող իմամներից շատերը, որոնք նաև ծայրամասերում հոգևոր առաջնորդների ներկայացուցիչներն են, իրենց նույնացնում են պահպանողական ճամբարի հետ:

Փաստորեն պահպանողականները վերից վար վերահսկում են պետության կարևորագույն ռազմավարական հաստատությունները և տարբեր ձևերով կարող են ազդել ու ձևավորել Իսլամական Հանրապետության ֆաղափական իրադրությունը: Պետք է հստակ պատկերացնել, որ պահպանողականները վայելում են ցածր միջին խավի, ցածրաստիճան ֆարոգիչների և առևտրականների մեծ աջակցությունը. բոլորն էլ ընդունում են «Իսլամական գաղափարախոսության հարատևությունը» և «առևտրական տնտեսության ու մասնավոր սեփականության իրավունքը»: Պահպանողականներն Իսլամական Հանրապետության ներսում փաստացիորեն ձևավորում են գլխավոր կուսակցական խմբակցությունը:

1980-ականների վերջերից պահպանողականների հետ համագործակցող հոգևորականները և այլ խմբերն առավել պրագմատիկ դարձան տեղական և միջազգային հարաբերությունների հարցերում: Ավելին՝ նրանցից շատերն արդիականացման և պետական բարեփոխումների շատագույններ դարձան: 1988 թ. առավել չափավոր հոգևորականներն առանձնացան Ռազմական Հոգևորականության Ասոցիացիայից, ձևավորեցին իրենց խումբը Ռազմական Հոգևորականների Միություն անվամբ (Majma-e Rowhaniyoun-e Mobarez) և սկսեցին առավել ակտիվ կերպով մասնակցել

Մեջլիսի ընտրություններին: 1997 թ. «բարենորոգիչներ» (eslahatalaban) անվանումն ստացած այս խումբը կարողացավ հաղթել նախագահական ընտրություններում (Մուհամադ Խաթամիի):

Հենվելով 1950-60-ական թթ. «կրոնաազգային» (melli-mazhabi) ուղղության ավանդույթի վրա՝ բարենորոգիչները կարողացան իրենց կողմը գրավել մեծ թվով գիտնականների, գրողների, լրագրողների, նախկին ֆաղափական գործիչների, ինչպես նաև՝ միջին խավի զանգվածներին: Նրանց սկսեցին հարել հատկապես ուսանողության սովոր հատվածներ, ֆանի որ Խաթամիի կոչերը ֆաղափացիական հասարակություն ձևավորելու և ֆաղափակրթությունների երկխոսություն սկսելու վերաբերյալ հոգեհարազատ էին բարենորոգումների կարող երիտասարդության և արտաֆին աշխարհի համար: Բարենորոգիչներն աջակցություն ստացան նաև ֆաղափացիական ծառայողներից և մասնավոր սեկտորի մասնագետներից կազմված Ազգային Մասնակցություն (Mosharekat-e Melli) կուսակցության և Իսլամական Հեղափոխական Մոջահեդների կողմից:

Խաթամիի նախագահության երկու ժամկետների ընթացքում բարենորոգիչները մեծ հեղինակություն ձեռք բերեցին ֆաղափային ազգաբնակչության միջին խավի մեջ, հատկապես՝ Թեհրան ֆաղափում: Այնուամենայնիվ, չունենալով զգալի ֆաղափական իշխանություն և ինստիտուցիոնալ լծակներ, նրանք չկարողացան կյանքի կոչել իրենց ծրագրերի մեծ մասը: Պահպանողականները 1997 թ. և 2001 թ. կրած պարտություններից հետո վերակազմակերպվեցին և արդեն յոթերորդ Մեջլիսի ընտրություններում կարողացան հաղթանակ տանել: Իհարկե հաղթանակին նպաստեց այն, որ բազմաթիվ հեղինակավոր բարենորոգիչ թեկնածուների Հոգաբարձուների հորհուրդն արգելեց մասնակցություն ունենալ ընտրություններին: Չնայած դրան հոմեյնիները երբեք էլ ուղղակիորեն չի հակադրվել նախագահին, սակայն չի էլ թափաքել ստատուս փո ունենալու իր նախապատվությունը և իր բազմաթիվ հանդիպումներում ու ելույթներում անհանգստություն է հայտնել ընթացող բարենորոգումների կապակցությամբ: Նույնը չի կարելի ասել, սակայն ուրբաթոյա աղոթքը վարող իմամների մասին, որոնք առավել ֆննադատորեն էին վերաբերվում նախագահի և նրա կողմնակիցների բարենորոգչական նախաձեռնություններին:

Խաթամիի նախագահության երկրորդ ժամկետի կեսերից բարենորոգչական հոսանքի դիրքերը սասանվեցին և նրան աջակցող միջին դասն սկսեց պահանջել իրենց իսկ կողմից ընտրված նախագահի հրաժարականը: Ռեակցիոնիստական միտումների աճի մասին զգուշացրեց նախագահ Խաթամին իր գրած “Նամակ վաղվա օրվա մասին” աշխատության մեջ:

2005 թ. ընտրությունները ցույց տվեցին ընտրական համակարգի անկատարությունը: Հոգաբարձուների խորհրդի ստուգման գործընթացի միջով անցան յոթ թեկնածուներ: Ընտրություններին մասնակցում էին երկու բարենորոգիչներ՝ կրթության նախկին նախարար Մուստաֆա Մոհին, խորհրդարանի խոսնակ և Ռազմական հոգևորականների միավորման առաջնորդ

Մոնդի Խարուբին: Նախկին նախագահ Ռաֆսանջանին ներկայացնում էր պահպանողական հոսանքը: Արմատականներին ներկայացնում էր էներգիայով լեցուն Ահմադինեշադը:

Ընտրողների միայն 60% մասնակցեցին ընտրությունների, մինչդեռ Թեհրանի բնակչության մի ստվար հատվածն ընդհանրապես բոյկոտեց դրանք՝ բարենորոգչական հոսանքի առավել հայտնի ներկայացուցիչներին ընտրություններին մասնակցելն արգելելու համար: Բարենորոգիչների ձայները բաշխվեցին Մուստաֆա Մոհինի և Մահդի Խարուբիի միջև: Թեկնածուներից ոչ մեկը չկարողացավ բացարձակ մեծամասնություն ստանալ. թե Ռաֆսանջանին և թե Ահմեդինեշադն ստացան ձայների 21% և 19.5%՝ համապատասխանաբար: Բարենորոգիչները փորձեցին իրենց ձայները փոխանցել Ռաֆսանջանին: Սակայն փորձը չհաջողվեց. ընտրությունների երկրորդ փուլում Ռաֆսանջանին ստացավ ձայների 35%, իսկ Ահմեդինեշադը՝ 61%՝ ապահովելով նախագահական պաշտոնի անցումն արմատական ուժերի ձեռքը:

Նախագահական ընտրություններն աչֆի ընկան մեկ կարևոր առանձնահատկությամբ. պահպանողականները և բարենորոգիչները համաձայնության եկան Իրանի ազգային անվտանգության հայեցակարգի շուրջ, թեև ներհաղափական հարցում տարբերություններն ակնառու էին: Համագործակցությունն այս երկու հոսանքների միջև առավելապես պայմանավորված էր ստեղծված իրադրությամբ, քան որ ներքին հարցերում, ինչպիսիք էին Իսլամի ընդունված մեկնաբանությունները, իսլամի դերը մշակույթի, հասարակության և ֆաղափականության մեջ, կային գաղափարախոսական լուրջ տարբերություններ: Արտաքին հարաբերությունների հարցերում պահպանողականները և բարենորոգիչները համակարծիք էին հիմնական նպատակների հարցերում, սակայն տարբերվում էին մեթոդական կողմնորոշումներում: Ի տարբերություն արմատականների՝ նրանք կողմնակից էին Իրանի և աշխարհի մնացյալ երկրների միջև նորմալ հարաբերությունների հաստատմանը:

Իսրայելի նկատմամբ արմատականների որդեգրած վերաբերմունքը լավագույն օրինակն է նրա, թե ինչպես է խմբերից մեկը փորձում բարձրացնել իր հեղինակությունն Իրանի բարդ ֆաղափական համակարգում: Քանի որ որոշումների կայացման մի քանի կենտրոններ կան, ապա որոշակի ժամանակ է պահանջվում այդ կենտրոնների միջև փոխհամաձայնության դաշտի ստեղծման համար: Որոշումների բավականին մի մեծ հատված ընդունվում է Հոգևոր առաջնորդի կողմից, որին էլ խորհուրդներ են տալիս իր աշխատակազմի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական բազմաթիվ խորհրդատուներ:

Այնուամենայնիվ, Իրանի ֆաղափական համակարգի տարաբաժանվածությունը, ֆաղափական էլիտայի շրջանում շարունակ մրցակցությունը հանգեցնում է բացասական հետևանքների: Շատ հաճախ նույն պատասխանատվությամբ տարբեր համակարգերի պաշտոնյաներ միևնույն հարցի նկատմամբ ունենում են իրարից տարբերվող մոտեցումներ: Ֆաղափական համակարգի տարբեր

կենտրոններից եկող «խառը ազդակներն» ազդում են Իրանի դիվանագիտության արդյունավետության վրա:

Վերջին շրջանում, կապված Իրանի արտաքին ֆաղափականության բազմաբարդ հիմնահարցերի հետ, երկրի դիվանագիտությունը հաճախ ստիպված է իրավիճակային որոշումներ կայացնել և արագ արձագանքել առաջ եկած խնդիրներին:

Հստակ է, որ ԱՄՆ-ի արտաքին ֆաղափականության և ԱՄՆ-ի ղեկավարների կողմից եկող ազդակները լուրջ ազդեցություն են գործում Իրանի ֆաղափական խմբավորումների ֆաղափական օրակարգի ձևավորման վրա: ԱՄՆ նախագահ Զ.Բուշի կողմից Իրանին «չարի առանցքի» երկրների շարքին դասելը, ինչպես նաև Իրանում իշխանափոխություն իրականացնելու ծրագրերը նպաստեցին այդ երկրում առավել արմատական տրամադրությունների կարծրացմանը:

Սա առավել վառ երևաց այն ժամանակ, երբ իրանցիներն արմատականների և պահպանողականների ընտրության ժամանակ նախապատվությունը տվեցին առաջինին: Սակայն ակնհայտ է, որ երկու երկրների կողմից թշնամու կերպարի ձևավորումը և հետագա ամրապնդումն սպառնում է վերածվել ռազմական բախման՝ իր ողջ աղետաբեր հետևանքներով:

Քաղաքական տարաբաժանվածությունը, ինստիտուցիոնալ «կասեցված հավասարակշռությունը» և տարածաշրջանում Իրանի դերի վերաբերյալ տարբեր տեսակետները բնութագրում են երկրի ներկայիս արտաքին և ազգային-անվտանգության ֆաղափականությունները:

Իրանի ֆաղափական համակարգի կառուցվածքը և ներքին փոփոխությունների տրամաբանությունը հասկանալը իրականում շատ կարևոր խնդիր է: Դրանցից մեծապես կախված է աշխարհաֆաղափական հետագա զարգացումներին Իրանի՝ իբրև «տարածաշրջանային որոշիչ գործոնի», մասնակցության աստիճանը:

Կասպյան մրցապայքարի «Երկրորդ փուլը»

2007թ. մայիսի առաջին կեսին Կենտրոնական Ասիայի երկրներ կատարած Վ.Պուտինի վեցօրյա այցի արդյունքում ձեռք բերված սկզբունքային համաձայնությունները կարող են էական տեղաշարժեր գրանցել ինչպես տարածաշրջանային էներգետիկ բալանսում, այնպես էլ ավելի լայն՝ աշխարհաքաղաքական համատեքստում: Մասնավորապես, Ռուսաստանի, Ղազախստանի ու Թուրքմենստանի միջև սկզբունքային փոխհամաձայնության հաստատումը՝ կառուցել Մերձկասպյան գազային խողովակաշար՝ տարածաշրջանում հենքային շահեր հետապնդող ուժերի հաշվարկներում ու գործողություններում ամենայն հավանականությամբ կհանգեցնի նշանակալի ու երկարաժամկետ փոխակերպումների: Երեք պետությունների ղեկավարների հանդիպմանը հետևած ամերիկյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների հապճեպ այցելությունները Բաքու, Աշգաբադ ու Ասթանա անուղղակիորեն փաստում են սպասվող ռազմավարական ու մարտավարական փոխակերպումների մասին:

«Երկրորդ փուլի» նախերգանք

Կասպյան էներգակիրների արդյունահանման և արտահանման ուղիների վերահսկման շուրջ ընթացող մրցապայքարի ակնհայտ կոշտացման ու ակտիվացման միտումներն ի հայտ եկան արդեն 2006թ.-ին: Այսպես, նույն թվի օգոստոսին ԱՄՆ պետարտուղարի Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի հարցերով տեղակալ Ս.Մանը, իր Վրաստան կատարած այցի ընթացքում հայտարարեց, որ այժմ Միացյալ Նահանգները «կենտրոնանալու են Կենտրոնական Ասիայից էներգակիրների արտահանման ուղիների «Երկրորդ փուլի» իրականացման վրա, քանի որ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան և CPC* նավթաշարերն արդեն գործում են»: Ըստ Ս.Մանի՝ «Երկրորդ փուլը» նախատեսում է զգալիորեն ընդլայնել ղազախական նավթատեսուրսների հասանելիությունն՝ առաջին հերթին Քաշագանի նավթային հարստություններն արտահանելու նպատակով: Ըստ ամերիկյան հաշվարկների՝ միայն հիշյալ նավթատեղին պարունակում է ապացուցված մոտ 30մլն. բարել նավթ, սակայն չի բացառվում, որ ընդերքում առկա է ևս 70մլն. բարել:

Հատկանշական է, որ ԱՄՆ-ի՝ տարածաշրջանում վերստին ակտիվացման այս նոր փուլն արտացոլում է ամերիկյան գործելաոճին հատուկ սխեմատիկ ռազմավարական պլանավորման կոտորամաքանություն: Նախ, հայտարարվեց ամերիկյան պլանների մասին՝ օժանդակել մոտակա հեռանկարում Կենտրոնական Ասիայի էլեկտրաէներգետիկ ցանցի միակցմանը Հարավային Ասիայի ու Աֆղանստանի ցանցերի հետ: Երկրորդը, նույն Ս.Մանը Թբիլիսիում հաստատեց ամերիկյան կողմի մտադրության մասին՝ համարժեք ուղիներ գտնել՝ թեթևացնելու Վրաստանի

* Caspian Pipeline Consortium, միջազգային կոնսորցիում, որն իրականացնում է ղազախական նավթի արտահանումը ռուսաստանյան Նովոռոսիյսկ նավահանգստով: ՌԴ պետական մասնաբաժինը CPC-ում՝ 24%:

Էլեկտրաէներգետիկ համակարգի կախվածությունը Ռուսաստանից: Վերջապես, թերևս ամենակարևորը, Վաշինգտոնը վերանայեց 2000թ. ի վեր Թուրքմենստանի հետ գազային համագործակցության վրա դրված «էմբարգոն», որի պատճառն էր ամերիկյան Unocal նավթային ընկերության և պաշտոնական Աշգաբադի միջև ծագած լուրջ տարածայնությունները: Մասնավորապես, 2007թ. մարտին Թուրքմենստանի նորընտիր նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ Ս.Մանը շեշտեց, որ Միացյալ Նահանգները բարձր են գնահատում Թուրքմենստանի հետ ապագա համագործակցությունը: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ բանակցությունների հիմնական առարկաների շարքում էր հայտնի Տրանսկասպյան նախագծի վերակենդանացումը:

Ձանդարդառնալով տարածաշրջանում նոր ուղղվարական ուժագծեր հաստատելու ամերիկյան կողմի բոլոր նախաձեռնություններին՝ ընդհանուր առմամբ հարկ է փաստել, որ 2006թ.-ին ԱՄՆ-ը հսկայական ֆաղափական աշխատանք կատարեց՝ Տրանսկասպյան գազատարի նախագիծն իրագործելու ուղղությամբ: Ընդ որում, 2007թ. սկզբին՝ սենատոր Ռ.Լուգարի տարածաշրջանային այցի արդյունքները վկայում էին, որ Վաշինգտոնում վերջնականապես հակվել են կասպյան էներգակիրների արտահանման գործում Ռուսաստանի ու, առավել ևս, Իրանի հետ համագործակցության կամ վերջիններիս կողմից վերահսկողության լծակներից բացառման օգտին: Ռազմավարական հեռանկարում ամերիկյան կողմի կարևորագույն հենմային նպատակների շարքում է վերջնականապես ձերբազատվել կասպյան էներգետիկ ոլորտում Ռուսաստանի սկզբունքային ազդեցության լծակներից:

Ընդհանուր առմամբ ամերիկյան ուղղվարները գործնական խոհեմություն դրսևորեցին՝ հաշտելով որոշակի առաջընթաց գրանցել մի ֆանի կարևոր, սակայն մարտավարական հարցերում: Նախ, ամերիկյան գործիչները կարողացան տրոհել իրենց ավանդական դիսկուրսից մի շարք օրակարգային ուղղա-ֆաղափական պրոբլեմներ (Իրաֆ, Աֆղանստան, իրանական միջուկային ծրագիր), ինչպես նաև նորմատիվային արտաֆին ֆաղափական գերակայություններ (մարդու իրավունքների հիմնահարցերը, ժողովրդավարության հետ կապված հարցեր)՝ կենտրոնանալով պրագմատիկ համագործակցության ասպեկտների վրա: Երկրորդ, Վաշինգտոնը փաստացիորեն ընդունեց այն իրողությունը, որ Կասպից ծովի կարգավիճակի անորոշությունն այդուհանդերձ չի խոչընդոտում էներգետիկ ոլորտում ներդրումների հոսքին: Երրորդ՝ որոշակիորեն ակտիվացան աշխատանքները ԵՄ-ի հետ՝ միտված լինելով համահունչ դարձնել եվրո-ամերիկյան ֆաղափականության նպատակները:

Այդուհանդերձ՝ ռուս-թուրքմենական ու ռուս-ղազախական վերջին պայմանավորվածությունները, ըստ էության, կարող են խարխլել թե ամերիկացիների կողմից վերակենդանացված Տրանսկասպյան գազատարի և թե ԵՄ-ի Nabucco ծրագիրը:

ՌԴ հակաֆայլերը

2007թ. մայիսյան պայմանավորվածությունները կենտրոնասիական ղեկավարների հետ լուրջ հենք են ստեղծում Մոսկվայի կողմից վաղուց արդեն փայփայվող գազային միավորման տեղծման հանապարհին: Ռուսաստանյան արտաքին ֆաղափական վաղեմի կանխադրույթներից մեկը՝ հասնել «ԱՊՀ տարածքում վառելիք-էներգետիկ ոլորտների իրական սերտանմանը», ըստ էության, կարող է նշանակալի աշխարհաֆաղափական հետևանքներ ունենալ: Դրանց շարքում առավել ակնհայտ են ՌԴ ոչ նոր ռազմավարական ուղեգծի կարծրացումը՝ միտված այդ հանրապետությունների կառուցվածքային կախվածության ինտենսիվացմանը, Արևմուտքում նախագծված Տրասնսկասպյան գազատարի ու Nabucco (Ավստրիա) ծրագրերի խարխլմանը, Չինաստանի տարածաշրջանային ներգրավման պլանների զսպմանը, ինչպես նաև՝ ԱՄՆ – ԵՄ տարածայնությունների որոշակի խորացմանը:

ՌԴ՝ բազմաֆայլ սխեման անշուշտ ինչ-որ եզակի խոշոր գրոհի «արգասիք» չէ, բայց բավականաչափ ծավալուն՝ մայրցամաքային մասշտաբներով մտածված ֆաղափականության արդյունք: Այն իր մեջ կրում է ինչպես հայեցակարգային, այնպես էլ կիրառական բնույթի փոխակերպումներ:

Նախ, 2007թ. տարեկզբին Վ.Պուտինին հաշտվեց գործնական համաձայնության հանգել Հունաստանի ու Բուլղարիայի հետ՝ դեռ 1994թ. առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրված Բուրգաս-Ալեքսանդրապոլիս նավթամուղի կառուցման շուրջ: Ընդ որում, ինչպես Վ.Պուտինը շեշտեց, այդ նավթուղին շահագործման կհանձնվի հնարավոր ամենակարճ ժամկետներում՝ ապահովելով կենտրոնասիական էներգակիրների անխափան հոսքը Հարավային Եվրոպա:

2007թ. մայիսի 23-24-ը Ավստրիա կատարած իր աշխատանքային այցի արդյունքում Վ.Պուտինին հաշտվեց ապահովել ավստրիական էներգացանցի ինտեգրումը «ԴաՅՊՕՄ»-ի մայրցամաքային ցանցին: Այս գործարքի կնքման փաստն ուշագրավ է երկու առումներով, որոնք իրենց թե՛ գործնական, թե՛ ֆաղափական նշանակությամբ շատ ավելի լուրջ հետևանքների մասին են ազդարարում, քան պարզապես «ԴաՅՊՕՄ»-ի մուտքը վերջնային սպառման շուկա Ավստրիայում: Նախ, հակատագրի բերումով Nabucco ծրագրի մշակող և կյանքի կոչել փորձող Ավստրիան, ըստ էության, համաձայնեց ՌԴ առաջարկին՝ նույն այդ ասիական էներգակիրները ներկրել ռուսաստանյան ցանցի միջոցով*: Վերլուծաբանների մեծ մասը համամիտ են, որ ՌԴ-Ղազախստան-Թուրմենստան եռակողմ համաձայնության ստորագրումը փաստացիորեն խարխլեց ԵՄ-ի

* ԵՄ-ի պաշտոնական սատարումը վայելող հիշյալ նախագիծը, որով նախատեսվում է կասպյան էներգակիրները Եվրոպա հասցնել՝ առանց ՌԴ որևէ մասնակցությամբ, մշակվել էր ավստրիական OMV ընկերության կողմից, որն էլ «ԴաՅՊՕՄ»-ի հետ ստորագրեց վերահիշյալ մայիսյան պայմանագիրը: OMV ընկերությունը պաշտոնապես առայժմ շարունակում է մնալ Nabucco նախագծի օպերատոր:

էներգետիկ դիվերսիֆիկացման հանգուցային ծրագիրը՝ Nabucco-ն: Մինչդեռ Վիեննայում կնքված փաստաթուղթը կոչված էր «հաստատագրելու» այդ փաստը:

Երկրորդը, ավստրիական շուկայում մենաշնորհ դիրքերի ամրագրումն էլ ավելի է ինտենսիվացնում «ԴաՅՍՐՕՄ»-ի՝ համաեվրոպական ծավալման շարժընթացը: Ընկերության ղեկավար Ա.Միլերը պարզաբանեց, որ «Ավստրիան դիտարկվում է իբրև տարանցիկ մի երկիր, որտեղ «ԴաՅՍՐՕՄ»-ը մտադրված է ընդլայնել տեղական ցանցի հնարավորություններն՝ ապահովելու եվրոպայի կարիքները»: Նման նկրտումներն անհիմն չեն. ներկայումս «ԴաՅՍՐՕՄ»-ին են պատկանում ԵՄ 27 երկրներից 16-ի պրոֆիլային ընկերությունների բաժնետոմսերը: Նույնիսկ, եթե ԵՄ-ին հաջողվի նախատեսվող հակամենաշնորհային օրենսդրության հիմքի վրա ստիպել «ԴաՅՍՐՕՄ»-ին վաճառելու իր մերձբալթյան գազաբաշխիչ ակտիվների մի մասը (34-37%), դա չի ազդի ընկերության ընդհանուր ցուցանիշների վրա:

Անկասկած, միջնաժամկետ հեռանկարում ուրվագծվող եվրասիական ռազմավարական համադրույթի կենտրոնական տարրերից մեկն է կասպյան/կենտրոնասիական ռեսուրսների տիրապետումն ու վերահսկումը, ինչպես նաև տարածաշրջանի տարանցիկ հնարավորությունների օգտագործումը: Անշուշտ, մայրցամաքային էներգետիկ հաշվեկշռում այժմ ընթացող խոշոր տեղաշարժերը կրում են զգալի աշխարհաբաղադրական լիցք: Էներգետիկ գերտերության հայեցակետը վաղուց արդեն գերակայող է դարձել ռուսաստանյան ղեկավար էլիտայի շրջանում, թեև վարվող ուղեգծի վերջնական ֆաղափական նպատակներն առանձնապես չեն գովազդվում՝ ակնհայտորեն գուրկ լինելով նաև գաղափարական հենքից:

Ակնհայտ է նաև, որ ժամանակակից ռուսաստանյան ակտիվ ռազմավարության հիմքում ընկած տրամաբանությունը զգալիորեն կարծրացել է վերջին մի քանի տարիների ընթացքում: Վ.Պուտինի առաջին նախագահական վարչակազմի շրջանում «փափուկ ուժի» համադրույթի առարկայացումը խարսխված էր «լիբերալ կայսրության» թեզի վրա: Ամրագրված շլինելով որևէ պաշտոնական ծրագրային փաստաթղթում՝ այն այնուհանդերձ ենթադրում էր էապես անած սոցիալ-տնտեսական ռեսուրսների ու միջոցների առաջնահերթություն: Օրինակ, 2000թ. ապրիլին Կասպյան տարածաշրջանում Ռուսաստանի գերակայությունների ֆննարկմանը նվիրված ՌԴ Անվտանգության խորհրդի հերթական հանդիպմանը Վ.Պուտինը հստակորեն մատնանշեց, որ պետության գերակա նպատակների ապահովումն ուղղակիորեն պայմանավորված է մրցունակ լինելու կարողությամբ. «սա մրցակցության խնդիր է, և մենք պետք է մրցունակ լինենք այստեղ»: Ընդհանուր առմամբ, հիշյալ նիստում հնչեցված նոր «համադրույթի» և դրան հաջորդած գործնական ֆաղափականության գլխավոր ուղենիշները բյուրեղանում էին հետևյալում.

- Մոսկվան ընդունեց «համընդհանուր» մրցակցության խաղի կանոնները տարածաշրջանում՝ գերծ մնալով հակասական ու կտրուկ ֆայլերից, որոնք տիպական էին ելցիմյան շրջանի գործելաոճին:
- Ռուսաստանյան նոր ղեկավար Էլիտան, փաստացիորեն, սուազնահերթությունը տվեց զուտ տարածաշրջանային մակարդակում պետության ու խոշոր ընկերությունների շահերի պաշտպանության և ամրապնդման խնդրին՝ պաշտոնապես գերծ մնալով նույն Կասպյան տարածաշրջանում ՌԴ գլոբալ դերակատարության հեռանկարը շեշտելուց: Պրագմատիկ նկատառումներից ելնելով՝ որոշվեց կենտրոնանալ տարածաշրջանային/ ենթատարածաշրջանային խնդիրների հանգուցալուծման վրա:
- Իրատեսական նպատակների հասնելու անհրաժեշտությամբ թելադրված՝ կարևորագույն գերխնդիր հռչակվեց ՌԴ արտաքին ֆաղափական ու արտաքին տնտեսական շահերի «սինխրոնացումը» և արտաքին աշխարհում ՌԴ ռեսուրսային հենքի համակենտրոնացումը՝ միասնական ուղեգծի շրջանակում:

Ընդհանուր առմամբ, դրանք ՌԴ գործնական ֆաղափականության տիրապետող թեմաներ էին 2000-2004թթ. ընթացքում. ռուսաստանյան կապիտալի թռիչքաձև ակտիվացումն ԱՊՀ երկրներում, ռազմավարական ենթակառուցվածքների ձեռք բերումը, միջպետական հարաբերությունների տեղափոխումը պրագմատիկ դաշտ, ինչպես նաև պարտականությունների ու պատասխանատվության ավելի հստակ բաշխման սխեմաների կիրառումը տեղավորվում էին հիշյալ հայեցակարգային մոտեցումների սահմաններում:

ԱՊՀ տարածքում Ռուսաստանի կողմից որդեգրված *modus operandi*-ն շոշափելի փոխակերպումներ ապրեց 2004թ.-ից հետո: Ռուսաստանյան տնտեսության համեմատաբար հարատև և կայուն աճը, ինչպես նաև «փափուկ ուժի» ձևաչափերում ռազմավարական խնդիրների լիակատար լուծման անընդունակությունը Մոսկվայի արտաքին ֆաղափական դիսկուրս վերադարձրեցին նկատելիորեն ավելի կարծր մոտեցումների մի համադրույթ (*Парадигма*): Ուշագրավ է վերջերս Կրեմլից (հիմնական գաղափարական շատագով՝ ՌԴ նախագահի վարչակազմի ղեկավարի տեղակալ Վ. Սուրկով) դուրս եկած մի նոր հայեցակետ, ըստ որի Ռուսաստանը հանդիսանում է «ինքնիշխան ժողովրդավարություն»՝ այստեղից բխող բոլոր հետևություններով: Ռուսաստանյան ստրատեգների մտայնության համաձայն՝ գլոբալ համակարգում պետության ինքնուրույն և անկախ կենտրոն լինելու կարողությունն ուղղակիորեն հենվում է ներքին ինքնիշխանության նախապայմանի վրա: Այս լույսի ներքո, բնորոշ է ՌԴ ղեկավար Էլիտայի ռազմավարական մտածողության մեջ տեղի ունեցած ակնհայտ տեղաշարժերը: Նախ, Մոսկվան

բացահայտորեն ակնարկեց գլոբալ թատերահարթակ վերադառնալու ու որոշիչ դերակատարություն ստանձնելու իր իրական նկրտումների մասին. այդ մասին են վկայում վերջին շրջանում մի քանի բավականին գրագետ հայեցակարգերի մշակումը: Գլոբալ կարգավիճակային գործառույթները գլխավորապես փոխկապակցվեցին էներգետիկ ոլորտում ՌԴ սկզբունքային ազդեցության հետ: Դրա հետ մեկտեղ, «տեխնոկրատ» ընկալումների արդիականացումը առաջին գիծ մղեց արտաֆին աշխարհում վերանայված պահանջների նոր ամբողջություն, որոնք հարաբերականորեն ավելի համակարգային բնույթ սկսեցին կրել:

Ներկայում հիմքեր կան ենթադրելու, որ հետխորհրդային տարածքում իր ազդեցության ուժեղացումը Ռուսաստանն այլևս ընկալում է ոչ իբրև դոկտրինալ ինֆանպատակ, այլ միջոց՝ գլոբալ դիրքերը հզորացնելու ուղղությամբ: 2005թ. Դաշնային ժողովին ուղղված ուղերձում Վ.Պուտինն ազդարարեց «ԱՊՀ տարածքում ընթացող սոցիալ-տնտեսական ու ֆաղափական գործընթացների՝ Ռուսաստանում ընթացող համանման գործընթացների հետ սինխրոնացման» ռազմավարական նպատակի մասին: Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում Մոսկվայի «անվերապահ» ձգտումը մշակելու ինչ-որ նոր ունիվերսալ սխեմաներ՝ ԱՊՀ ինստիտուցիոնալ միասնականությունը պահպանելու համար: Երկկողմանի «ձևաչափում» հարցեր լուծելու միտվածությունն ակնհայտ առավելություն է ստացել, մինչդեռ ԱՊՀ-ում ՌԴ ֆաղափականության որոշիչ շարժառիթներն ու նպատակները միաժամանակ պայմանավորված են երկու փոփոխականներով՝ շահութաբերությամբ ու տվյալ երկրի ֆաղափական լոյալությամբ: Ընդ որում, վերջինը ոչ պակաս առարկայական երևույթ է դառնում: Հատկանշական է, որ «ռուսական գործոնն» ակտիվորեն վերադարձվում է ԱՊՀ երկրների ներֆաղափական գործընթացների համադրույթ՝ անկախ դրա դրական, թե բացասական իմաստավորումից: Դա, անշուշտ, ինչ-որ տեղ, փաստում է հետխորհրդային հանրապետությունների կողմից Մոսկվայի ներազդեցության հնարավորությունների լրջության մասին:

Այս համատեքստում, մայիսի 9-13-ը ձեռք բերված համաձայնությունների առարկայացումը կարող է էական «նշգրտումներ» մտցնել տարածաշրջանային գործերի մեջ ներգրավված ուժերի գործելաոճում, կիրառվող մեթոդներում, հայեցակարգային մոտեցումներում, ինչպես նաև նպատակներում: Բայց և այնպես, տվյալ փուլում Մոսկվային հաջողվեց իր ձեռքը վերցնել ռազմավարական նախաձեռնությունը Կենտրոնական Ասիայի էներգակիրների նկատմամբ սկզբունքային վերահսկողություն հաստատելու գործում: Մասնավորապես՝

- Կողմերը պայմանավորվեցին շուտափույթ սկսել կասպիական ծովափի երկայնքով անցկացվելիք գազատարի կառուցման համար անհրաժեշտ ուսումնասիրությունները՝ նպատակ ունենալով արդեն 2008թ. երկրորդ կեսից սկսել Մերձկասպյան գազամուղի

կառուցումը, որն ավելի մեծ ծախսեր կպահանջի, քան ԵՄ-ի ու ԱՄՆ-ի կողմից սատարվող Տրանսկասպյան գազամուղը:

- Թուրքմենստանի նախագահը վերահաստատեց Ռուսաստանի հետ երկարաժամկետ գազային համագործակցության պայմանագրային պարտավորությունները, որոնց համաձայն՝ մինչև 2025թ. Թուրքմենստանը ՌԴ-ին կմատակարարի իր գազային պաշարների առյուծի բաժինը՝ հասցնելով արտահանման ծավալները տարեկան մինչև 80-90մլր. խ.մ.:
- Ղազախական ու թուրքմենական գազային պաշարները ռուսաստանակենտրոն ցանցի միջոցով Եվրոպա հասցնելու ու վաճառելու դիմաց Մոսկվան համաձայնեց փոխզիջման. եվրոպական շուկայում իրացվելիք կենտրոնասիական գազի շահույթից իրենց մասնաբաժինը կունենան նաև Ասթանան ու Աշգաբադը՝ մոտ ապագայում ստեղծվելիք եռակողմ մի ընկերության միջոցով: Ավելին, Ղազախստանի մասնակցությունը Մերձկասպյան նախագծում ապահովելու համար Ռուսաստանը որոշակի զիջումների գնաց նաև նավթային ոլորտում: Ըստ ամենայնի, ՌԴ-ն կերաշխավորի գլխավորապես իր վերահսկողության տակ գտնվող (24%) և իր տարածքով անցնող CPC նավթատարի արտահանող կարողությունների ընդլայնումը ղազախական նավթի համար, ինչպես նաև պաշտոնապես կորոշակիացնի մոտակա ժամանակներս կառուցվելիք Բուրգաս-Ալեքսանդրապոլիս նավթաշարում Ղազախստանից արտահանվելիք նավթի ֆիզսված չափաբաժինը:

ԱՄՆ ռազմավարության մարտահրավերները և հեռանկարները

ԱՄՆ-ի ռազմավարական շահերի օրակարգը Կենտրոնական Եվրասիայում էապես ընդլայնվեց Զ.Բուշի վարչակազմի օրոք: Գաղտնիք չէ, որ դրանք միահեյուսված են համալիր իրագործման սխեմայի շրջանակում, սակայն դրանց սինխրոնացված առարկայացումը բավականաչափ բարդ խնդիր է դառնում, համեմայնդեպս՝ միջնաժամկետ հեռանկարում: Ամերիկյան ռազմավարական մտածողության հենմում ընկած այն թեզը, համաձայն որի՝ սխտեմատիկ փոփոխություններն ի վերջո կարող են հանգեցնել դոկտրինալ մակարդակում հաստատագրված ռազմավարական նպատակի (ժողովրդավարության հաստատում, ազատ շուկա, բաց տնտեսական համակարգերի ստեղծում, տարածաշրջանային ինտեգրում), իրականում պահանջում է չափազանց ծավալուն և կարևոր հիմնախնդիրների կարգավորում: Վերջիններս ակնհայտորեն դուրս են գալիս ամերիկյան արտաքին քաղաքական ավանդական դիսկուրսի շրջանակներից: Օրինակ, վերջերս լույս տեսած ԱՄՆ-ի Ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի վերլուծության մեջ հաստատվում է, որ մինչ այժմ «տարածաշրջանային անվտանգության համակարգի կազմավորման» մասին պնդումները ներկայումս իրատեսական չեն, մինչդեռ Վաշինգտոնի ռազմավարական

օրակարգի տարաբնույթ «հավակնոտ նպատակները՝ դժվար իրագործելի» (Իրանի ու Ռուսաստանի զսպում, հակամարտությունների կարգավորում, ժողովրդավարական հիմնական նորմերի պրակտիկ ամրագրում և այլն):

Ժամանակակից ամերիկյան արտաֆին ռազմավարության նորմատիվ օրակարգի դիտանկյունից ՌԿ՝ Կենտրոնական Ասիայում վարած ֆաղաֆականության ֆննադատության, ինչպես նաև այդ ուղեգծին հակադրման հիմնադրույթները հետևյալն են՝ ռուսաստանյան ֆաղաֆականությունը չի պարունակում համատարածաշրջանային սիստեմատիկ փոփոխություններ իրագործելու հայեցակարգային կանխադրույթ, իսկ Մոսկվայի գլխավոր շարժառիթներն ու նպատակները բյուրեղանում են status quo-ի պահպանման անհրաժեշտության մեջ: Ըստ ամերիկյան ֆաղաֆագետների՝ Ռուսաստանը ձգտում է առավելագույնս ապահովել իր շահերը ստեղծված ad hoc իրավիճակից՝ անկախ տեղական ֆաղաֆական ռեժիմների երկարակյաց լինելու հանգամանքից: Ընդունելով, որ տարածաշրջանային հարատև զարգացման երկու սյուներն են ֆաղաֆական ու տնտեսական ազատականացումն՝ ԱՄՆ-ը, այդուհանդերձ, ընդունում է, որ Ռուսաստանին անտեսելն անթույլատրելի շոյություն է:

Էմպիրիկ պատմական փորձի վրա հենվելով՝ ժամանակակից արտաֆին ֆաղաֆական modus operandi-ն, հայեցակարգային մակարդակում, ենթադրում է ռազմավարական շահերի երկու «ձևաչափեր»՝ «տիրապետող» շահեր և իրավիճակային շահեր: Հաշվի առնելով 1990-ական թթ. սկզբից ի վեր կենտրոնասիական տարածաշրջանի նկատմամբ ամերիկյան փոփոխվող գերակայությունները՝ (ժայրամասային vs. կենտրոնական)՝ սկզբունքորեն Միացյալ Նահանգները կարող էին կենտրոնանալ կամ կարճաժամկետ, բայց առարկայական նպատակների վրա (օրինակ, ռեսուրսների հասանելիության, վերահսկման և բացառման խնդիրների), կամ հակվել դեպի ավելի երկարաժամկետ ու տարրալուծված հիմնանպատակների՝ ստեղծելով որոշակի տարածաշրջանային համադրույթ:

Իրականում՝ 1990-ական թթ. ի վեր ԱՄՆ-ը փորձում է գործնականապես համադրել այս երկու մոտեցումները՝ շատ լավ գիտակցելով, որ «տիրապետող» ամերիկակենտրոն համակարգի ստեղծումը (ժողովրդավարական, տնտեսապես ազատ ու խաղաղ) անխուսափելիորեն կարող է պահանջել հրաժարում կարճաժամկետ, սակայն կոնկրետ բովանդակություն կրող շահերի հետապնդումից: Ըստ ամենայնի, հենց դրանով էլ պայմանավորված է նաև ԱՄՆ-ի «տատանողական» ֆաղաֆականությունն՝ աշակցել ու սատարել որոշակի տարածաշրջանային համախմբվածություն (ռեգիոնալիզմ), թե զարգացնել երկկողմանի հարաբերություններ: Ինչպես ցույց է տալիս ոչ վաղ անցյալի փորձը, Աֆղանստանում ընթացող գործողությունների և, ընդհանուր առմամբ, հակահաբեկչական պայքարի համատեքստում կարճաժամկետ նպատակների ապահովումը և երկկողմանի հարաբերություններ զարգացնելու պահանջարկը գերակա

ճանաչվեցին՝ ի հաշիվ ամերիկյան նորմատիվ օրակարգի: Ամերիկյան հովանավորության ներքո գտնվող կազմակերպության՝ GUAM-ի միակ ասիական մասնակից Ուզբեկստանը 2005թ. լիեց այդ բլոկը՝ վերստին միանալով ՀԱՊԿ-ին: Հետևելով պրագմատիկ հարաբերությունների զարգացման տրամագծին՝ Վաշինգտոնի տարածաշրջանային ներգրավվածության հիմնատարը դարձավ անվտանգության և ռազմա-ֆաղափական համագործակցության ոլորտների զարգացումը:

Նյութական - ֆինանսական օժանդակության առյուծի բաժինը հատկացվեց հենց անվտանգության բնագավառին՝ ընդ որում զգալի մասն Ուզբեկստանին, որը նախապես ընտրված էր իբրև ԱՄՆ-ի հանգուցային դաշնակից: Այդուհանդերձ, ուզբեկական Անդիջանի հայտնի իրադարձություններից հետո այդ երկրի ղեկավարությունը դուրս եկավ երկկողմանի ռազմական համագործակցության շրջանակից (փակվեց Խանաբադի ամերիկյան ավիահանգրվանը)՝ կտրուկ շրջադարձ կատարելով դեպի Ռուսաստան: Ռուս-չինական նշանակալի ճնշման ներքո՝ Ղրղզստանում Մանաս ամերիկյան բազան նույնպես փակման եզրին է: Հատկանշական է, որ այդ պահանջը ներկայացվեց ՀԱՊԿ-ի ու ՇՀԿ-ի ինստիտուցիոնալ-կազմակերպչական նախաձեռնությունների համատեքստում: Դա ուշագրավ է այն տեսանկյունից, որ հակասում է ամերիկյան տեսաբանների կանխադրույթին, թե կենտրոնասիական հանրապետությունները կոլեկտիվ ձևով չեն կարող սակարկել ԱՄՆ-ի հետ՝ սեփական շահերն առաջ մղելու նպատակով:

Ռուսաստանի շարժը դանդաղեցնելու և ամերիկյան ներգրավվածության նոր modus-ներ վերգտնելու արդի միտումներն ի հայտ եկան միայն 2006թ. գարնանը: Մայիսին ԱՄՆ-ի փոխնախագահ Գ.Ջեյնին Ասթանայում ուղղակիորեն կոչ արեց Ղազախստանին խուսափել ՌԴ վերահսկողության տակ գտնվող ենթակառուցվածքներից օգտվելուց: Միևնույն ժամանակ Ռ.Բաուլչերը պաշտոնապես ազդարարեց նոր «Մեծ Կենտրոնական Ասիայի» նախաձեռնության մասին, որը ենթադրում է ընդլայնել ու ամրապնդել տարածաշրջանի կառուցվածքային կապը Հարավային Ասիայի հետ, քանի որ ԱՄՆ-ը ազդեցության ավելի զորեղ լծակներ ունի այդտեղ: Այնուամենայնիվ, հիշյալ նախաձեռնության առարկայացումը կարող է լուրջ հարցականի տակ դրվել՝ 2007թ. մայիսին ստորագրված ռուս-ղազախական և ռուս-թուրքմենական համաձայնությունների ֆոնին:

***

Ռուսաստանյան ֆաղափականությունը միջնաժամկետ հեռանկարում միտված է լինելու ՌԴ ռազմավարական շահերից ելնելով՝ Կենտրոնական Ասիայի կառուցվածքային փոխկապակցվածության ընդլայնմանն ու ինստիտուցիոնալ «ֆիլմանը»: Եթե 1990-ական թթ. ընթացքում տիրապետող գլոբալ սխեմաներում հիշյալ կանխադրույթն ընկալվում էր իբրև գործնական ֆաղափականության «ռազմավարական փոփոխական», ապա արդի միտումները հակված են այն վերածելու աշխարհաֆաղափական նոր մրցապայքարի «կոնստանտի»:

Տարածաշրջանային էներգետիկ բնագավառի զարգացման ընդհանուր տեսլականը տրոհելով երկու աշխարհատնտեսական շափումների՝ ասիական (Չինաստան, Ճապոնիա, Հնդկաստան) ու եվրոատլանտյան, ՌԴ ստրատեգները ձգտում են անխուսափելի դարձնել Ռուսաստանի էական մասնակցությունը ցանկացած լուրջ նախագծում: Այդ իրողության գիտակցումն անուղղակի ձևով արտացոլվեց նաև Ղազախստանի նախագահ Ն.Նազարբաևի վերջերս արած հայտարարության մեջ, թե Օդեսա-Բրոդի-Գդանսկ նախագծի հարատևությունը պայմանավորված է ՌԴ մասնակցությամբ: Ավելին, «Nabucco» նախագծի օպերատորները որոշում են կայացրել ժամանակավորապես սառեցնել ծրագրի իրագործումը:

Այստեղ կարևորվում են երկու ակնհայտ *գերմիտումներ*, որոնք, ըստ երևույթի, կպահպանեն իրենց հարատևությունը միջնաժամկետ հեռանկարում:

Նախ, Մոսկվան բացահայտորեն բարձրացրել է մրցապայքարի դրույֆաշափերն՝ իր տարածաշրջանային առաջնահերթությունները տեղափոխելով գլոբալ ֆաղափականության հարթություն: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ նման գործընթացներին «անշրջելի» ուղղվածություն հաղորդելը կանխամտածված ֆայլ է: Այս տրամաբանության շրջանակում է տեղավորվում նաև հարևանների հանդեպ որոշակի նյութական-ֆինանսական զիջումների գնալու Ռուսաստանի պատրաստակամությունը, մինչդեռ վաղեմի մտավախությունները, թե միջպետական միավորումներում Ռուսաստանի ինֆիշխանության զիջումն անընդունելի է, կորցրել են իրենց արությունը:

Երկրորդ, Մոսկվան ակնհայտորեն ձգտում է ձերբազատվել իր ավանդական «ծախսատար արտաֆին ֆաղափականության» պրակտիկայից, պրագմատիկ-տեխնոկրատական մոտեցման շատագուվներն ամենևին էլ չեն փորձում հսկայական նյութական կորուստների հաշվին հասնել արտաֆին ֆաղափական մեծ նպատակների:

Հենց այս երկու միտումներն են այժմ ձևավորում ՌԴ համակարգային ռազմավարության գլխավոր նախադրյալները, և հենց դրանք են ներկայումս հանդիսանալու մոտակա ժամանակների ամերիկյան տարածաշրջանային ռազմավարության հիմնական մարտահրավերները:

Մեծ Մերձավոր Արևելք. ամերիկյան և եվրոպական մոտեցումներ

Մեծ Միջին-Մերձավոր¹ Արևելքը (Ընդլայնված Մերձավոր Արևելք, Նոր Մերձավոր Արևելք) փոփոխում սահմաններ ունեցող մի մեգատարածաշրջան է, որն ըստ առավել տարածված սահմանումների ներառում է Արաբական աշխարհը, Իրանը, Թուրքիան, Իսրայելը, մերձկասպյան և կովկասյան ենթատարածաշրջանները Մարոկկոյից մինչև Պակիստան մուսուլմանական բնակչություն ունեցող բոլոր պետությունները², ընդգրկելով նաև Ղազախստանից մինչև Հնդկական օվկիանոսի Մավրիկիոս կղզին ընկած պետությունները: Այն հաճախ անվանվում է «Մարակեշից Բանգլադեշ»:

Բուն «Մեծ Մերձավոր Արևելք» ծրագիրն առաջ քաշվեց դեռևս 1990-ական թթ. կեսերին ԱՄՆ-ի ֆաղափական էլիտայի կողմից որդեգրված «Նոր աշխարհակարգ» գաղափարախոսության շրջանակներում ԱՄՆ-ի այդ ժամանակվա նախագահ Ջորջ Բուշ-ավագի մտերիմ զինակից Ջեյմս Բեյֆերի «Հրապարակային ֆաղափականության ինստիտուտի» նախաձեռնությամբ: Փաստորեն փորձ էր արվում Մերձավոր և Միջին Արևելքի հենքի վրա ստեղծել աշխարհաֆաղափական մեգատարածաշրջան և անվտանգության խնդիրներից ելնելով ձևավորել համասեռ ֆաղափական հարթություն (այդ ժամանակ դեռևս հստակ չէր սահմանվում դրա աշխարհատնտեսական նշանակությունը): Այժմ առկա է ևս մեկ մոտեցում. ըստ ամերիկյան ազգային անվտանգության նախկին խորհրդական Զբիգնև Բժեզինսկու՝ «Ժամանակակից Մերձավոր Արևելքը համարվում է «եվրասիական Բալկանների»³ բանալին»:

Աշխարհագրական, կրոնական և էթնիկ գործոնները Մերձավոր Արևելքը դարձնում են աշխարհի անկայուն տարածաշրջաններից մեկը: Գտնվելով երեք մայրցամաքների խաչմերուկում, տիրելով ածխաջրածնային հսկայական պաշարների(աշխարհի նավթային պաշարների 60%-ը և գազի պաշարների 30%-ը), տարածաշրջանն իր բազմաթիվ ներքին կոնֆլիկտներով և արտաքին ներխուժումներով, աղֆատության բարձր ցուցանիշներով, տնտեսական լնացմամբ, գործազրկությամբ, կրթության ցածր մակարդակով, ժողովրդագրական բարձր ցուցանիշներով,

¹ «Մերձավոր» տերմինը հավանաբար ավելի նախընտրելի է, քանի որ արտահայտում է «եվրոպական» կամ, ավելի լայն, «արևմտյան ֆաղափարական կենտրոնին» մերձ լինելու գաղափարը: Մեծ Մերձավոր Արևելքի տեսությամբ փորձ է կատարվում հավանաբար ավելի մեծացնելու «մերձ» տարածաշրջանների աշխարհագրական ընդգրկվածությունը, դրանով իսկ ամփոփական ազդեցության ոլորտները:

² Այստեղ ընդգրկված չեն Ֆիլիպինները, Բանգլադեշը և Թայլանդը՝ երկրներ, որտեղ նույնպես ապրում է մեծամասնական մուսուլման բնակչություն:

³ Եվրասիական Բալկանները ներառում են 9 երկրներ՝ հարավկովկասյան երեք պետությունները՝ Ադրբեջան, Հայաստան և Վրաստան, Կենտրոնական Ասիայի երկրները՝ Ղազախստան, Ուզբեկստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան, Տաջիկստան և Աֆղանստանը, ինչպես նաև որոշակիորեն ընդգրկում են տարածաշրջանի առավել կարևոր դերակատարներ Իրանն ու Թուրքիան:

ֆաղափական անկայունությամբ և ծայրահեղականությամբ կարևորություն էստանում հատկապես այսօր աշխարհում տիրող ընդլայնմանը միտված ֆաղափականության շրջանակներում:

Աշխարհի արդի լարվածություններով ու վտանգներով լի Միջերկրածովյանը և Մերձավոր Արևելքն այս ընդարձակման սահմաններում աշխարհաֆաղափական տարբեր հեռանկարներ են ներկայացնում: Սա հակամարտությունների և անվստահության մի արեալ է, և վերջին տարիներին տեղի ունեցող իրադարձությունները հստակ ուրվագծում են, որ *միևնույն ապագան* կիսող Արևմուտքն ու Մերձավոր Արևելքը միայն փոխադարձ հարգանքի, համընդհանուր արժեքների և ընդհանուր նպատակի վրա հիմնված *համագործակցության* միջոցով կկարողանան ապահովել համընդհանուր անվտանգությունն ու զարգացումը: Դա են վկայում այսօր Մեծ Մերձավոր Արևելքի ուղղությամբ ԵՄ և ԱՄՆ երկկողմանի համագործակցության ծավալների մեծացմանն ուղղված միտումները, որոնք, իհարկե, միշտ չէ, որ իրականություն են դառնում:

Մեծ Մերձավոր Արևելք ծրագրի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ առկա նույն հասկացության ձևավորման ամերիկյան և եվրոպական մոտեցումներին⁴ և այդ շրջանակներում ձեռնարկվող միջազատումներին, գործող և մշակվող նոր ծրագրերին:

ԱՄՆ և ԵՄ մոտեցումները ՄՄԱ ծրագրին

ՄՄԱ նախագծի նկատմամբ ԱՄՆ և ԵՄ ունեն միանգամայն տարբեր մոտեցումներ, մասնավորապես ծրագրի իրագործման մեխանիզմների տեսանկյունից (չնայած հաճախ ԱՄՆ-ի գործողությունները ԵՄ անդամ երկրներից որևէ մեկի կամ մի քանիսի հետ համաձայնեցվում են, ինչպես ասենք 2006թ. Իսրայելի կողմից Լիբանանի վրա հարձակման ժամանակ):

Այնուամենայնիվ, ԵՄ տեսակետը կարծես թե ավելի մոտ է Արաբական աշխարհում տիրող միտումներին և որոշակիորեն հակասում է ամերիկյան տրամադրություններին.

- Այս տարածաշրջանի հետագա զարգացման համար իսրայելապաղեստինյան հակամարտության լուծումը ԵՄ կողմից դիտարկվում է որպես անկյունաքարային հիմնախնդիր :
- Համաձայն ԵՄ տեսակետի՝ անհրաժեշտ է հաշվի առնել տարածաշրջանի յուրաքանչյուր երկրի ազգային զգացումներն ու ինֆանգիտակցությունը, և առանձնահատուկ մոտեցում ցուցաբերել յուրաքանչյուր երկրի նկատմամբ:
- ԵՄ չի համարում, որ իսլամն՝ իբրև կրոն, չի կարող գոյատևել ժամանակակից աշխարհում:

⁴ Կարևոր է այն հանգամանքը, որ հենց Մերձավոր Արևելքի երկրները իրենք հստակ չեն ձևակերպել և չունեն «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» իրենց տեսությունը:

- Ըստ ԵՄ որդեգրած մոտեցման աշխատանքները ՄՄԱ-ի ուղղությամբ անհրաժեշտ է շարունակել ժամանակի ընթացքում ձեռք բերած հաջողությունների հենքի վրա (օրինակ Բարսելոնյան գործընթացը) և ոչ թե փորձել նոր հիմքեր ձևավորել:

Ամերիկյան ՄՄԱ ծրագիրը աշխարհը բաժանում է երկու մեծ համբարների, որի մի կողմում արևմտյան դեմոկրատական արժեքներ կրող երկրներն են ԱՄՆ-ի ղեկավարության ներքո, որոնք պարտավոր են բարեփոխել մնացյալ աշխարհը և վերացնել բազմաթիվ վտանգների հիմնական աղբյուրները, իսկ մյուս համբարում՝ այն երկրները, որոնք գիտակցելու են, որ սեփական ուժերով ի վիճակի չեն հաղթահարել այս վտանգները և հանդես են գալու որպես այս գլոբալ զարգացումների պասիվ օբյեկտներ: Անկասկած, տարածաշրջանի մի շարք երկրներ այս ծրագրին վերաբերում են իբրև «դրսից» ներմուծվածի, ինչով էլ որոշակիորեն պայմանավորված է վերջիններիս մերժողական կեցվածքը:

Ի՞նչ ծրագրեր է իրականացնում այս ուղղությամբ ԵՄ. Միջերկրածովյան տարածագոտի.

Եվրամիության և Միջերկրածովյան երկրների⁵ համագործակցության կարևորությունը հստակորեն ձևակերպված է 1995թ Կաննում Եվրամիության խորհրդի հանդիպման փաստաթղթերում: Եվրա-Միջերկրական համագործակցությունը կենտրոնանում է երեք հիմնական նպատակների շուրջ. ֆաղափական երկխոսություն և անվտանգության միջոցով խաղաղության ու զարգացման գոտու ստեղծում, տնտեսական և ֆինանսական համագործակցության միջոցով ընդհանուր զարգացած գոտու ձևավորում, առևտրի համեմատաբար ազատ գոտու ապահովում ոչ միայն միջերկրածովյան երկրների, այլև ԵՄ երկրների միջև, ինչպես նաև հասարակական և մշակութային փոխհարաբերությունների արդյունքում ֆաղափացիական հասարակությունների ձևավորում: Միջերկրածովյան տարածաշրջանի ընդհանուր ռազմավարության շրջանակում ստորագրվեց Բարսելոնյան հռչակագիրը:

Բարսելոնի գործընթացը. Բարսելոնի հռչակագիրը ստորագրվել է 1995թ ԵՄ և Միջերկրածովյան երկրների 27 արագործխնախարարների կողմից՝ ստեղծելով Եվրա-միջերկրածովյան համագործակցություն, որի հետագա զարգացման արդյունք էր Եվրամիության հարևանության ֆաղափականություն «European Neighbourhood Policy» ծրագիրը: Այն Եվրա-միջերկրածովյան համագործակցության շրջանակներում ընդարձակում էր համագործակցությունը ոչ միայն միջերկրածովյան տարածագոտում՝ Մարոկկո, Ալժիր, Թունիս, Եգիպտոս, Իսրայել, Հորդանան, Պաղեստին, Լիբանան, Սիրիա, Լիբիա ևն, այլ նաև Արևելյան Եվրոպական երկրների հետ՝ ներառյալ Ռուսաստանը, Բելառուսը, Մոլդովան, Ուկրաինան, Վրաստանը, Հայաստանը, Ադրբեջանը: Ավելին՝

⁵ Անցյալ դարի 80-ական թթ. արդեն իսկ առաջ էր ֆաշվել «Ընդլայնված Միջերկրականի» (*Extended Mediterranean*) ծրագիրը, որը ներառում է Սև և Կարմիր ծովերը, ինչպես նաև Պարսից Ծոցը:

վերջին մի քանի տարիների ընթացքում ֆաղափականության ազդեցության գոտին ընդլայնվել է ներառելով նաև Կենտրոնական Ասիայի երկրները: Դրա հետ մեկտեղ, Եվրամիությունը մերձավորարևելյան խաղաղության ծրագրի շրջանակում զարգացնում է համագործակցությունը Ծոցի համագործակցության խորհրդի հետ (Gulf Cooperation Council), որի կազմում են Բահրեյնը, Քուվեյթը, Օմանը, Կատարը, Սաուդյան Արաբիան և Միացյալ Արաբական Էմիրությունները:

ՆԱՏՕ և Մեծ Մերձավոր Արևելք

ՆԱՏՕ-ում ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Նիկոլոս Բերնսի խոսքերը շատ հստակ արտահայտում են Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ընդլայնմանը նպատակաուղղված ծրագրերը. «ՆԱՏՕ-ն կշարունակի պաշտպանել Եվրոպան և Հյուսիսային Ամերիկան, բայց չենք հավատում, որ մենք կարող ենք դա անել՝ նստելով Արևմտյան կամ Կենտրոնական Եվրոպայում և կամ Հյուսիսային Ամերիկայում: Մենք պետք է կենտրոնացնենք մեր ուշադրությունն ու ռազմական ուժերը արևելքում և հյուսիսում: ՆԱՏՕ-ի ապագան արևելքում և հյուսիսում է՝ այն Մեծ Մերձավոր Արևելքում է»:

Դեռևս 1994թ ՆԱՏՕ-ն ձեռնարկել էր «Միջերկրածովյան Երկխոսություն» (*“Mediterranean Dialogue”*) ծրագիրը, որը սկսվել էր Իսրայելի, Եգիպտոսի, Հորդանանի, Մավրիտանիայի, Մարոկկոյի, Քունիսի մասնակցությամբ՝ ավելի ուշ ընդգրկելով նաև Ալժիրը (2000թ.): Ծրագրի նպատակն էր Միջերկրածովյան երկրների հետ համագործակցության և փոխըմբռնման բարելավման միջոցով ապահովել տարածաշրջանային անվտանգությունն ու կայունությունը: Այն ենթադրում է նաև երկկողմ հարաբերություններ ՆԱՏՕ-ի հետ և առանձին բազմակողմ հանդիպումներ՝ ad hoc («դեպք առ դեպք») սկզբունքով:

Ներկա փուլում ընթանում են ֆննարկումներ նաև ՆԱՏՕ-Արաբական երկրների լիգա հնարավոր համագործակցության զարգացման ուղղությամբ: Արաբական երկրների լիգան կարող է մեծ դերակատարում ունենալ տարածաշրջանում բազմաթիվ միջոցառումների իրականացման հարցում: ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության շրջանակներում կիզակալված լավագույնս կարող է կազմակերպել տարածաշրջանում խաղաղության և կամ հակամարտությունների լուծման հնարավորությունների ու նգնաժամային իրավիճակների կարգավորումն ապահովելու նպատակով ռազմական ուժերի տեղակայումը սեփական հովանու ներքո: Դեռ ավելին, ՆԱՏՕ-Արաբական երկրների լիգա համագործակցության ընդլայնման դեպքում, հնարավոր է դիտվում նաև կիզայի բոլոր անդամ արաբական երկրների (թվով 22) ներգրավումը «Միջերկրածովյան Երկխոսության» ծրագրերում, ինչն, ինքնին հասկանալի է, ավելի մեծ ձեռքբերում է, քան 1994թ. ի վեր՝ ՆԱՏՕ-ի վերոհիշյալ ծրագրի շրջանակներում գրանցված ձեռքբերումները⁶:

⁶ ՆԱՏՕ-ն առայժմ համագործակցում է արաբական ընդամենը 7 երկրների հետ:

Ամերիկյան Մեծ Մերձավոր Արևելք (ՄՄԱ) նախագիծը

«Մեծ Մերձավոր Արևելք նախաձեռնությունը» (*“Greater Middle East Initiative”*) պաշտոնապես ներկայացվել է ԱՄՆ-ի նախագահի կողմից 2004թ. հունիսի 8-10-ը ԱՄՆ-ի Ջորջիա նահանգի Սի-Այլենդ կղզում տեղի ունեցած Մեծ Ութնյակի՝ գագաթաժողովին: Այն նախատեսում է աշխատանքներ երեք հիմնական առանցքներով՝ ժողովրդավարության տարածում և արդյունավետ կառավարում, կիրթ հասարակության ձևավորում, տնտեսական հնարավորությունների ընդարձակում: Սակայն, մինչ այդ, արդեն իսկ 2004թ փետրվարի 13-ին Լոնդոնյան *Ալ-Հայաթ* թերթը հրատարակել էր միայն Մեծ ութնյակի գագաթաժողովի ֆննսկումների համար նախատեսված ՄՄԱ ծրագիրը: Բնական է, որ այն թե՛ եվրոպական, և թե՛ արաբական մտավորականության, ֆաղափական գործիչների, փորձագետների, գիտնականների կողմից ակնհայտ ֆննհատության ենթարկվեց: Քննադատները համակարծիք էին այն հարցում, որ տարածաշրջանում իրապես բարեփոխումների անհրաժեշտություն կա, սակայն նման ծրագրերն անհրաժեշտ է մշակել ու զարգացնել նախաձեռնողների և մասնակից երկրների համատեղ ջանքերով: Պետք է նշել, որ դեռևս 2002թ. դեկտեմբերի 12-ին ԱՄՆ-ի պետարտուղար Քոլին Փատելը հայտարարել էր «Մերձավոր Արևելքի համագործակցության նախաձեռնությունը» (*“Middle East Partnership Initiative”*, MEPI)⁷ ծրագրի մասին, որը նրա խոսքերով՝ «Մերձավոր Արևելքի բնակչության հետ եկարատև աշխատելու մեր որոշման շարունակությունն ու առավել խորացումը կլինի՝ նրանց ամենօրյա կյանքը բարելավելու համար և օգնելու նրանց հույսով նայել ապագային»:

«Մերձավոր արևելքի համագործակցության նախաձեռնության» պատրաստման հիմնական աղբյուր է հանդիսացել Միացյալ ազգերի կազմակերպության 2002թ. (նաև 2003թ. և 2004թ.) Մարդու իրավունքների արաբական զարգացման զեկույցը (Arab Human Development Report): «Մերձավոր Արևելքի համագործակցության նախաձեռնության» հիմնական շուրս ուղղություններն են՝ ֆաղափական, տնտեսական, կրթական բարեփոխումները և կանանց իրավունքների ընդարձակումը: Այս բնագավառներում հաջողությունների հասնելու համար ԱՄՆ-ի վարչակազմը նախ շեշտը դնում է նախաձեռնության «համագործակցային» էության վրա. աշխատանք արաբական կառավարությունների հետ, արաբական երկրներում ֆաղափացիական հասարակության ձևավորմանը աջակցող ֆոնդերի ստեղծում, միկրոտնտեսական ծրագրերի խրախուսում, կանանց իրավունքների պաշտպանություն ու ֆաղափական մասնակցության ապահովում: «Մերձավոր արևելքի համագործակցության նախաձեռնությունը» ծրագիրը իր մեկնարկից ի վեր (2002թ.-ից մինչև 2006թ.-ը) ստացել է 294 միլիոն ԱՄՆ դոլլարի ֆինանսավորում:

⁷ Ծրագրի մանրամասները տես՝ www.mcpi.state.gov ինտերնետային կայքում:

Այս նախաձեռնություններին անհրաժեշտ է ավելացնել նաև 2004թ. *Ամերիկյան 9/11 հանձնաժողովի զեկույցը (9/11 Commission Report)*, որը ձևավորեց Արաբական աշխարհի և մուսուլման բնակչության մեծամասնությամբ երկրների երիտասարդների հնարավորությունների ընդլայնման ֆաղափականությունը:

2001թ. սեպտեմբերի 11-ը Մեծ Մերձավոր Արևելքի ուղղությամբ մի կողմից ԵՄ և ԱՄՆ-ի միջև համագործակցության նոր հնարավորություններ ստեղծեց, իսկ մյուս կողմից դրա իրականացումն ավելի բարդ դարձավ աշխարհաֆաղափական և աշխարհատնտեսական շահերի հակասությունների պայմաններում: Դեռ ավելին, սեպտեմբերի 11-ից հետո Իսլամը դարձավ աշխարհաֆաղափական երկխոսությունների կենտրոնական թեմա՝ ոչ միայն իբրև կրոն, այլ նաև որպես ֆաղափական գործիք: Այդ է պատճառը, որ այսօր շրջանառվում են Իսլամ և Իսլամիզմ (կրոնի ֆաղափականացում, էֆատրեմիստական դրսևորումներ, ֆունդամենտալիզմ ևն) տերմինները:

Փաստորեն, կարելի է ընդհանրացնել, որ ընդլայնված Միջերկրածովյանը և ՄՄԱ երկու տարբեր «աշխարհաֆաղափական» և «աշխարհատնտեսական» տեսություններ են՝ միջազգային հարաբերություններում միմյանց առնչվող յուրօրինակ հայացքներ:

Ընդլայնված Միջերկրածովյանը եվրակենտրոն հայացք է, որը նախատեսում է նախ և առաջ համագործակցություն, մինչդեռ ՄՄԱ ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը կենտրոնացած է հակամարտությունների և «չարի առանցքի» վերացման ուղղությամբ:

Այս ամենը շատ հստակ երևում է ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության ռազմավարություն փաստաթղթից (2006թ. մարտ), որը սկսվում է հետևյալ խոսքերով. «ԱՄՆ-ը պատերազմի մեջ է», որն արաբական աշխարհի կողմից ընկալվում է իբրև պատերազմ իսլամի դեմ: Դրան հակառակ Եվրոպայի անվտանգության ռազմավարության 2003թ. դեկտեմբերի 12-ի Խավիեր Սոլանայի «Անվտանգ Եվրոպան ավելի լավ աշխարհում» զեկույցը սկսվում էր. «Եվրոպան երբեք այսֆան մոտ չի եղել անվտանգությանը...» ձևակերպումով:

Փաստորեն, ամերիկյան ՄՄԱ նախատեսում է «ռեժիմների փոփոխություն» ռազմական միջամտությամբ՝ նպատակ ունենալով տարածել ժողովրդավարությունն Իրաֆում, Լիբանանում և շրթայական ազդեցությամբ նույն գործընթացը տարածել ողջ ՄՄԱ-ում (Իրան, Սիրիա ևն):

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև առկա մեկ այլ միտում, որը 2004թ. հունիսից «Ընդլայնված Մերձավոր Արևելք» ծրագրով առաջ ֆաշված մուսուլմանական, աշխարհիկ եվրոպական արժեքներ կրող Թուրքիայի օրինակն իբրև մոդել կիրառումն էր, ինչը կարծես թե թուրք-ամերիկյան ոչ այդֆան միանշանակ և պարզ հարաբերությունների արդյունֆում չի կարող գերակա և արդյունավետ տարբերակ լինել:

Արաբական երկրները և ՄՄԱ ծրագիրը

Բացի վերը նշված եվրոպական մոտեցումներից, որոնք հիմնականում համընկնում են Արաբական աշխարհում տիրող մոտեցումներին, Արևելքի հետաքրքրությունը ԵՄ նկատմամբ բացատրվում է նաև նրանով, որ եթե Սաուդ պատերազմի ժամանակ Արաբական աշխարհը ԵՄ ընկալում էր իբրև երրորդ հնարավոր ընտրություն ԱՄՆ-ի և Խորհրդային Միությունից հետո, ապա Սաուդ պատերազմի ավարտից հետո, ԵՄ Արաբական աշխարհի կողմից սկսեց ընկալվել որպես այլընտրանք ԱՄՆ-ի գերիշխանությանը:

Արաբական երկրների նկատմամբ ԱՄՆ-ի կողմից վարվող ֆաղափականության վերաբերյալ առկա են հստակ ձևավորված մոտեցումներ. ԱՄՆ յուրաքանչյուր նախագահ հիմնվում է երեք հիմնական սկզբունքների վրա. Իսրայել պետության ֆինանսավորում և անվտանգության կամ գոնե խաղաղության որոշակի պահպանում, երկրորդ՝ ամերիկամետ արաբական երկրների ղեկավար օղակների աջակցություն, Պարսից ծոցի նավթ արտահանող երկրների իշխող ընտանիքների հետ սերտ հարաբերությունների կարևորում (հատկապես Սաուդյան Արաբիայի թագավորական ընտանիքի հետ): Դրանից ելնելով՝ տարածաշրջանում աստիճանաբար խորանում են այն տեսակետները, թե ԱՄՆ-ը տարածաշրջանում հետաքրքրված է ավելի շուտ նավթային պաշարներնեղով ու ռազմական իր դոմինանտ դիրքի պահպանմամբ, քան Իրաֆի և ընդհանրապես մերձավորարևելյան երկրների բնակչության բարօրությամբ:

Իրաֆի վրա հարձակմանը հաջորդած ժամանակահատվածը ցույց տվեց, որ բոլոր փաստարկներն ու պատճառները՝ Սադդամ Հուսեյնի բռնապետական վարչակազմի տապալումը և Իրաֆի ժողովրդի «ազատագրումը», զանգվածային ոչնչացման զենքի առկայությունը և Իրաֆը ժողովրդավարության մոդել դարձնելը կամ, ասեմք, Բուշի կողմից 2003թ մայիսի 9-ին արված հայտարարությունը. առնվազն մեկ տասնամյակի ընթացքում նախատեսվող ԱՄՆ-Մերձավոր Արևելք ազատ առևտրային գոտու ստեղծման վերաբերյալ, միայն պատերազմն արդարացնելու ձևակերպումներ էին: Իրաֆի և մասնավորապես իրաֆյան Քուրդիստանի անգլո-ամերիկյան օկուպացիան օգտագործվում էր Մերձավոր Արևելքի Բալկանացման (բաժանում, մասնատում) և դրա Ֆինլանդացման (խաղաղեցում) համար:

Դեռ ավելին՝ ԱՄՆ-ը իր «Մեծ Մերձավոր Արևելք» ծրագիրը, նախաձեռնելով պաղեստինա-իսրայելյան խնդրի լուծման նպատակով, փաստացի ոչ միայն չնպաստեց դրա լուծմանը, այլև մեծացրեց տարածաշրջանում անկայունությունը՝ ավելացնելով Աֆղանստանի, Իրաֆի, Լիբանանի խնդիրները, մշտական լարվածությունը՝ պայմանավորված Իրանի նկատմամբ ժամանակ առ ժամանակ հնչող ռազմական սպառնալիքներով, Սիրիայի նկատմամբ անընդհատ թարմացվող դժգոհություններով:

Հնարավոր է, ԱՄՆ-ի կողմից ՄՄԱ իրականացման կարճաժամկետ և երկարաժամկետ նոր մեխանիզմներ ի հայտ գան, որոնք ինչպես և նախորդներն արդարացման, իմաստավորման և գաղափարական հիմնավորման կարիք կունենան:

Իսրայելի կողմից 2006թ կիբանանի վրա հարձակումը, որը 2006թ հունիսին Թեղ-Ավիվում ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Կոնդոլիզա Ռայսի կողմից հայտարարված «Նոր Մերձավոր Արևելք»⁸ ծրագրի իրագործումն էր, եկավ փոխարինելու արդեն հնացած և երկար տարիներ գոյություն ունեցող, բայց ոեալ արդյունքներ չապահոված «Մեծ Մերձավոր Արևելք»-ին: Այն նախատեսում էր անգլո-ամերիկա-իսրայելական ռազմական «Ճանապարհային ֆարտեզի» իրագործումը Մերձավոր Արևելքում:

Հայաստանի Հանրապետությունն այս կամ այն չափով ընդգրկված է ժամանակաշրջանի երկու հիմնական գլոբալ «Մեծ Միջին Արևելք» և «Ընդլայնվող Եվրոպա» ծրագրերի մեջ՝ գտնվելով ամբողջ հարավկովկասյան տարածաշրջանի հետ միասին ձևավորվող մեգատարածաշրջանների խաչման կետում: Թե՛ աշխարհաֆաղափական, թե՛ աշխարհատնտեսական առումով այս երկու գլոբալ ծրագրերն էլ նպատակամղված են ամբողջականացված ենթակառուցվածքների համակարգի ստեղծմանը, ինչը թույլ կտա ծրագրերի նախաձեռնողներին այդ ենթակառուցվածքների միջոցով վերահսկել շրջանառության մեջ դրվող ռեսուրսներն ու միջոցները:

ՄՄԱ-ի ծրագրի շուրջ հետագա զարգացումները, այնուամենայնիվ, մեծապես կապված կլինեն տարածաշրջանում Իրանի հետագա մասնակցության չափի և ազդեցության հետ:

Այսօր կարևոր է հասկանալ, թե ինչ դերակատարում կարող է ունենալ ՀՀ-ն այս ամենում: Եթե այսօր պատրաստ չենք գիտակցել մեր մասնակցության չափը, հետագա անելիքները, առնվազն անհրաժեշտ է հաշվարկել այդ ծրագրերի ազդեցությունը մեր տարածաշրջանի և հենց Հայաստանի Հանրապետության վրա: Այս համատեքստում խիստ կարևորվում է նաև ՀՀ-Սփյուռք նիշտ համագործակցությունը:

⁸ Ըստ արևմտյան աղբյուրների Կոնդոլիզա Ռայսը համարվում է այս տերմինի հեղինակը:

Տնտեսական համագործակցությունն Իսրայելի և Ադրբեջանի միջև

Տնտեսական համագործակցության բնագավառում Ադրբեջանի և Իսրայելի միջև հարաբերությունները զարգանում են բավականին արագընթաց տեմպերով, հատկապես, վերջին տարիների ընթացքում: Երկու երկրների միջև միջպետական համագործակցությունը սկսվում է դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը զուգահեռ⁹: Իսրայելական բիզնեսը և հրեական ծագմամբ բիզնեսմեները բավականաչափ ներգրավված են Ադրբեջանի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, բարձր տեխնոլոգիաների, ենթակառուցվածքների բնագավառներում: Դրան է նպաստում նաև Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարության միջազգային համագործակցության կենտրոնի (ՄԱՇԱՎ) ծրագրերի իրականացումը, որոնք հիմնականում առնչվում են վերոհիշյալ բնագավառներին: Ակնհայտ է, որ իսրայելա-հրեական բավականին մեծ ֆինանսական միջոցներ են ներգրավված Ադրբեջանի տնտեսության գրեթե բոլոր հատվածներում:

Ադրբեջանի և Իսրայելի միջև ապրանքաշրջանառությունը 2006թ կազմել է մոտ \$700 մլն:

Ադրբեջանի հիմնական առևտրային գործընկերները 2006 թ. (հզր. ԱՄՆ \$)¹⁰

Երկիր	Ապրանքա- շրջանառություն	%	Ներկրում	%	Արտահանում	%	Առևտրային բալանս
Ընդամենը	11639796,5	100,0	5267639,5	100,0	6372157,0	100,0	1104517,5
Իտալիա	2970011,1	25,5	124602,9	2,4	2845408,2	44,7	2720805,3
Ռուսաստան	1525843,5	13,1	1181584,1	22,4	344259,4	5,4	-837324,7
Թուրքիա	773185,0	6,6	385040,2	7,3	388144,8	6,1	3104,6
Իսրայել	711008,6	6,1	26179,7	0,5	684828,9	10,7	658649,2
Մեծ Բրիտանիա	459361,0	3,9	453764,6	8,6	5596,4	0,1	-448168,2
Գերմանիա	412843,2	3,5	403838,5	7,7	9004,7	0,1	-394833,8
Ֆրանսիա	403340,8	3,5	55837,4	1,1	347503,4	5,5	291666,0
Իրան	381819,0	3,3	85917,4	1,6	295901,6	4,6	209984,2
Թուրքմենստան	378532,1	3,3	369007,2	7,0	9524,9	0,1	-359482,3

⁹ Ադրբեջանի և Իսրայելի միջև դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվել են 1992թ. ապրիլին: Նույն թվականին բացվեց Իսրայելի դեսպանատունը Բաքվում, սակայն Իսրայելում Ադրբեջանի դեսպանատան բացման հարցը մնում է երկու երկրների միջև հարաբերությունների օրակարգի ամենակարևոր հարցերից մեկը:

¹⁰ Տյալները վերցված են Ադրբեջանի վիճակագրական գործակալության պաշտոնական կայքից՝ <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2006/cn/index.shtml> (1.07.2008)

Ուկրաինա	355915,9	3,1	317512,3	6,0	38403,6	0,6	-279108,7
Վրաստան	334477,3	2,9	49201,8	0,9	285275,5	4,5	236073,7
ԱՄՆ	289842,4	2,5	197949,0	3,8	91893,4	1,4	-106055,6
Ղազախստան	232908,0	2,0	127252,0	2,4	105656,0	1,7	-21596,0

Տարեցտարի ավելի է մեծանում Իսրայելի պահանջը այնպիսի էներգակիրների նկատմամբ, ինչպիսին են նավթն ու գազը: Իսրայելական կառավարությունը մշտապես աշխատանքներ է տանում այս երկու հիմնական էներգակիրների նոր աղբյուրների և նանապարհների հայթայթման ուղղությամբ:

Այսօր Իսրայելը նախկին Խորհրդային Միության երկրներից օրական ներկրում է մոտ 300.000 բարել նավթ, որի հիմնական մատակարարներն են Ռուսաստանը և Ադրբեջանը: Վերջինն ապահովում է Իսրայելի նավթի մատակարարման շուրջ 20%: Ներկայում Իսրայելը հանդիսանում է ադրբեջանական նավթի երկրորդ ներկրողը՝ Իտալիայից հետո:

2006թ. հուլիսին Ադրբեջանում էր գտնվում Իսրայելի ազգային ենթակառուցվածքները համակարգող նախարար Բ. Բեն-էյլեզերը, որի այցելության հիմնական նպատակն էր համաձայնություններ ձեռքբերել ադրբեջանական նավթն իսրայելական երկու վերամշակման գործարաններ մատակարարելու համար, ինչպես նաև ադրբեջանական նավթի համար տարանցիկ երկիր դառնալու իրավունք ստանալ: Գործարքի առաջին մասի վերաբերյալ բացասական արձագանքների բացակայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն հաջողությամբ է պսակվել, իսկ ինչ վերաբերում է իսրայելական տարածքով ադրբեջանական նավթի տեղափոխմանը, ապա այս նախագծի շատագուցակները առաջարկում են ֆանտաստիկ պլան, որն իրականում խայծ է ադրբեջանական կողմի համար:

Համաձայն նախագծի՝ իսրայելական կողմը առաջարկում է կառուցել ստորջրյա խողովակաշար թուրքական Ջեյհանի և իսրայելական Աշկելոնի միջև, որը հնարավորություն կտա երկարացնել Բաբու-Ջեյհան նավթամուղը մինչև Իսրայել, որտեղ առկա ենթակառուցվածքների միջոցով, մասնավորապես գոյություն ունեցող Աշկելոն-էյլաթ նավթամուղով¹¹, ադրբեջանական նավթը կտեղափոխվի Կարմիր ծով, իսկ այնտեղից էլ տանկերների միջոցով դեպի հնդկական և ասիական շուկաներ:

Ենթադրյալ Բաբու-էյլաթ նավթամուղը ունենալու է մոտ 2.500 կմ երկարություն: Ֆինանսական ծախսերի ծավալների մասին տվյալները դեռևս բացակայում են, սակայն արդեն իսկ

¹¹ Այս նավթամուղը կառուցվել է դեռ 1970-ականներին շահական Իրանի և Իսրայելի միջև ձեռքբերված համաձայնության արդյունքում, որով պարսկական նավթը պետք է առավել դեպի Միջերկրական ծով և այնտեղից էլ դեպի արևմուտքի երկրներ:

պարզ է, որ բացի Ջեյհան–Աշկերոն հատվածի կառուցումից¹² ֆինանսական միջոցներ են անհրաժեշտ նաև արդեն իսկ գոյություն ունեցող Աշկերոն–էյլաթ խողովակաշարը վերակառուցելու և վերազինելու համար: Երկրորդ կարևոր հարցը վերաբերում է Բաֆու–Ջեյհան նավթատարի տարողունակությանը, որն, ըստ էության, դեռևս չբավարարելով արևմտյան շուկայի հիմնական սպառողների պահանջները՝ դժվար թե կարողանա նավթի անհրաժեշտ ծավալ մատակարարել Իսրայելին հետագա տեղափոխման համար:

Փորձագետները, անվտանգության նկատառումներից ելնելով, տարակարծիք են այս նախագծի վերաբերյալ: Անհուսալի համարելով ադրբեջանական նավթի մատակարարումը՝ այլընտրանքային է համարվում ղազախական նավթային և գազային պաշարներից¹³ օգտվելու հնարավորությունը: Կարելի է ենթադրել, որ վերջին տեսակետը ակտիվորեն հրահրվում է «Գազպրոմ»-ի կողմից, քանի որ բխում է նրա շահերից: Ծրագրի իրականացման դեպքում ենթադրվում է ղազախական գազը¹⁴ Իսրայել հասցնել «Գազպրոմ»-ի խողովակներով («Միջին Ասիա–Կենտրոն»), «Սոյուզ» և «Երկնագույն հոսք» խողովակաշարերով):

Ադրբեջանական նավթի ներմուծման հակառակորդների համար փաստարկ է ծառայում այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանը գտնվում է մշտապես լարվածության կենտրոնում հայտնվող Իրանի հարևանությամբ, իսկ իրավիճակը Վրաստանում այդքան էլ կայուն չէ:

Չնայած այս ամենին Բաֆու–Ջեյհանը գործում է և նավթ մատակարարում նաև Իսրայելին¹⁵, իսկ ղազախական էներգակիրները մատակարարող ենթակառուցվածքներին միանալը դեռ մնում է նախագծային մակարդակում: Պետք է նշել, որ այս երկու ծրագրերի իրականացման հեռանկարներով չափազանց մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում նոր ֆաղափական ուժի հավակնող Ա. Լիբերմանի և նրա համախոհների թիմը, ինչը հնարավորություն է ընձեռելու ամրապնդել իրենց ֆինանսական դիրքերը: Այդ են վկայում նաև վերջին շրջանում ակտիվացած հասարակական և միջպետական շփումները Իսրայելի և Ադրբեջանի միջև: Այս տարվա ապրիլի 12-ին հիմնվել է «Ադրբեջան – Իսրայել» Միջազգային ասոցիացիան¹⁶, որի անդամները հիմնականում հանդիսանում են Ադրբեջանի հրեական համայնքի ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ադրբեջանից Իսրայել տեղափոխված հրեաները, որոնք Իսրայելի կառավարման համակարգում բավականին ծանրակշիռ դեր են կատարում: Այս կառույցը գլխավորում է նախկին բաֆվեցի, ներկայում Ա. Լիբերմանի «Մեր

¹² Ջեյհանի և Աշկերոնի միջև հեռավորությունը կազմում է մոտ 600 կմ:

¹³ Ղազախստանը այսօր արտադրում է օրեկան ավելի քան 1.5 մլն բարել նավթ, իսկ կանխատեսումների համաձայն՝ 2015թ Ղազախստանը կգերազանցի այնպիսի նավթ արտադրող երկրներին, ինչպիսին են Իրանն ու Կատարը:

¹⁴ Ղազախական նավթը ենթադրվում է հասցնել ռուսական Նովոռոսիյսկ, այնտեղից էլ նավերով թուրքական Սամսուն, ապա խողովակաշարով մինչև Ջեյհան, իսկ այնտեղից էլ կամ նավերով, կամ ստորջրյա խողովակաշարով դեպի Աշկերոն:

¹⁵ 2006թ օգոստոսի 25-ին Իսրայելը ստացել է ադրբեջանական նավթի առաջին մասնաբաժինը Բաֆու–Ջեյհան խողովակաշարով:

¹⁶ Այս հասարակական կազմակերպությունը յուրատեսակ կառույց է: Այն փորձում է ապահովել երկու երկրների ֆաղափական վերնախավի միջև ինֆորմացիայի փոխանակումը, որը, ըստ էության, իրականանում է:

տունն Իսրայելն է» կուսակցության ցուցակներով ընտրված Կնեսետի պատգամավոր՝ Յ. Շագալը¹⁷, որը նաև ներգրավված է Կնեսետի «Ներգաղթի, վերաբնակեցման և սփյուռփի հարցերով» և «Կրթության, սպորտի և մշակույթի» հանձնախմբերի աշխատանքում:

Իսրայելի ազգային ենթակառուցվածքները համակարգող նախարարի Ադրբեջան վերջին այցի ժամանակ սկզբունքային համաձայնություն է ձեռքբերվել նաև Բաֆու-Թրիլիսի-Էրզրում գազատարով Իսրայել գազ մատակարարելու վերաբերյալ: Այս ծրագիրն իրականացնելու համար պետք է կառուցվի Էրզրում-Ջեյհան հատվածը, իսկ այնտեղից՝ անդրծովյան խողովակաշար: Այլընտրանքային է դիտարկվում գազը նավերով իսրայելական Աշկելոն տեղափոխելու տարբերակը, սակայն այս տարբերակի պարագայում անհրաժեշտ է լինելու գազի վերամշակման գործարան կառուցել Ջեյհանում:

Այսօր Իսրայելը տարեկան օգտագործում է 1.7 մլրդ մ³ բնական գազ, սակայն հաշվարկները ցույց են տալիս, որ 2015թ այս էներգակիրի պահանջարկը ավելի է մեծանալու՝ հասնելով 8 մլրդ մ³, իսկ 2025թ՝ 24 մլրդ մ³: Արդյունաբերության կողմից գազի հիմնական սպառողներ են հանդիսանում աղազերծման կայանները¹⁸:

Իսրայելին բնական գազ հիմնականում մատակարարվում է իսրայելա-ամերիկյան համատեղ շահագործմանը հանձնված «Յամ Տետիս» հանքավայրից, որի պաշարները գնահատվում են մոտ 32 մլրդ մ³: Այն գրեթե անբողջությամբ վաճառված է եգիպտա-իսրայելական «East Mediterranean Gas» (EMG) ընկերությանը, որը, պայմանագրի համաձայն, սկսած 2008թ-ից պետք է 20 տարվա ընթացքում Իսրայելին մատակարարի մոտ 140 մլրդ մ³ բնական գազ:

Վերջին շրջանում նաև «Բրիթիշ փերոլիումը» հայտարարեց, որ բանակցություններ է վարում Գազայի ափից ոչ հեռու հայտնաբերված գազի հանքավայրից¹⁹ արտահանվող բնական գազը Իսրայելին վաճառելու վերաբերյալ, սակայն դեպքերի վերջին զարգացումները Գազայում խոչընդոտում են այս գործընթացին:

Ելնելով սեփական անվտանգության նկատառումներից՝ Իսրայելին անհրաժեշտ է դիվերսիֆիկացիայի ենթարկել էներգակիրների մատակարարումը: Այս համատեքստում ավելի հրատապ է դառնում ադրբեջանական և դազախական էներգակիրների մատակարարման հարցը:

¹⁷ Յ. Շագալը ներգաղթել է Իսրայել 1990 թ:

¹⁸ Սիրիայի և Իսրայելի միջև հավանական հաշտության կնքման դեպքում Գոլանի բարձունքները ջրային պաշարներով կարող են անցնել Սիրիայի տիրապետության տակ: Իսրայելն իր հերթին ջրային պաշարների համապատասխան ֆանակը ապահովելու նպատակով, նախաձեռնել է նոր աղազերծման կայանների կառուցում, որոնք որպես էներգակիր օգտագործելու են հիմնականում գազը:

¹⁹ Մոտավոր հաշվարկների համաձայն՝ հանքավայրը պարունակում է 40 մլրդ մ³ գազ:

Բացի վերը նշված համագործակցությունից էներգակիրների բնագավառում, Իսրայելը ՄԱՇԱՎ-ի շրջանակներում Ադրբեջանում իրականացնում է նաև կրթական, գյուղատնտեսական, մշակութային և տեղեկատվական տեխնոլոգիաներին վերաբերող ծրագրեր:

Կրթական ծրագրերի շրջանակում իրականացվում են ուսանողների, գիտնականների և բժիշկների փոխանակման ծրագրեր: Փոխանակման և վերապատրաստման ծրագրերում ներգրավված ադրբեջանցի ուսանողների հիմնական մասը մեկնում է Իսրայել ուսանելու բարձր տեխնոլոգիաներին առնչվող մասնագիտություններ: Ակտիվորեն գործում են երիտասարդական բարեկամության միությունները: 2006թ փետրվարի 16-ին Բաֆվի պետական համալսարանում տոնական հանդիսությամբ բացվեց երայերեն լեզվի բաժին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ 5-10 տարի հետո այս վերապատրաստված մասնագետները համալրելու են ադրբեջանական էլիտայի շարքերը՝ հնարավորություն տալով Իսրայելին լուրջ դերակատարում ունենալ Ադրբեջանի ֆաղափական դաշտում²⁰:

Ընդհանրապես խոսելով վերջին շրջանում ակտիվացող ադրբեջանա-իսրայելական հարաբերությունների մասին՝ պետք է փաստել, որ դրանց հիմնական շարժիչ ուժը Բաֆվում Իսրայելի դեսպան Արթուր Լինֆն է: Նրա ջանքերի շնորհիվ բազմատեսակ են նաև մշակութային առնչությունները՝ կազմակերպվում են տարբեր երաժշտական և պարային խմբերի, գրողների փոխադարձ այցելություններ:

Ինչպես նշվեց, ՄԱՇԱՎ-ի շրջանակներում իրականացվում են նաև ծրագրեր գյուղատնտեսության բնագավառում, մասնավորապես՝ ադրբեջանական շուկայի հանդեպ հետաքրքրություն են ցուցաբերում իսրայելական աշխարհահռչակ Netafim, Tahal, Arbel, Fabren Gardens ընկերությունները, որոնք հայտնի են իրենց ձեռքբերումներով կաթիլային ոռոգման, պարարտանյութերի, պահածոյացման ու փաթեթավորման, ինչպես նաև ինժեներային կառույցների նախագծման և շինարարության և այլ բնագավառներում:

Իսրայելի ներդրումները ադրբեջանական գյուղատնտեսական սեկտորի մեջ թույլ են տալիս ենթադրել, որ Իսրայելը հեռանկարում այստեղ համագործակցության հնարավորություն է տեսնում և հավանական է, որ հետագայում ադրբեջանական գյուղատնտեսական ապրանքները կարող են կազմել Իսրայել ներկրվող տարեկան \$300մլն բանջարեղենի և մրգերի զգալի մասը: Այսօր Իսրայելում բավականին լայն սպառում ունի ադրբեջանական նոան հյութը և տարատեսակ ջեմերը:

Հետաքրքիր է նշել նաև, որ իսրայելական կողմը գյուղատնտեսական ծրագրեր է իրականացնում հիմնականում այն շրջաններում, որտեղ առկա են հրեական համայնքներ, ինչն իր

²⁰ Կարելի է որոշ վերապահումներով պնդել, որ այս խումբը միշտ հակասությունների մեջ է լինելու իսլամական երկներում (Իրան, Եգիպտոս, Սիրիա, Սաուդյան Արաբիա և այլն) կրթություն ստացած էլիտայի սովոր գանգվածի հետ, որն իր հերթին կարող է ներքին անկայունության աղբյուր հանդիսանալ:

հերթին վերը նշվածի համատեքստում կարող է նպաստել այդ համայնքների տնտեսական վիճակի բարելավմանը:

Ադրբեջանի հեռահաղորդակցության շուկայում ներկայացված է նաև պատկառելի իսրայելական և հրեական կապիտալ: 2005թ. ընթացքում Ադրբեջանը ներկրել է \$237.6 մլն էլեկտրասարավորումներ (ներառյալ \$136.2 մլն հեռահաղորդակցության սարքեր, ինչպես նաև \$35 մլն համակարգիչ և համակարգչային սարավորումներ): Ներկրման նշանակալի մասնաբաժին են կազմում իսրայելական արտադրության սարավորումներն ու ծրագրային փաթեթները:

Պետք է նշել, որ Ադրբեջանի բջջային կապի առաջին օպերատորը 1994թ իսրայելական GTIB-ի և Ադրբեջանի կապի նախարարության կողմից հիմնադրված Bakcell ընկերությունն էր, որը 2004թ ամբողջությամբ սեփականաշնորհվել է իսրայելական GTIB-ի կողմից: Ադրբեջանի հեռահաղորդակցության շուկայում իր բաժանորդների թվով և մատուցած ծառայությունների ծավալներով Bakcell-ը զբաղեցնում է երկրորդ տեղը՝ զիջելով թուրքական Turkcell-ի տնօրինության տակ գտնվող Azercell-ին:

Իսրայելա-ադրբեջանական հարաբերությունները ընդգրկում են նաև համագործակցություն անվտանգության և ռազմական ոլորտներում: Այստեղ իր կարևոր դերակատարումն ունի Իսրայելի պաշտպանության նախարարի տեղակալի պաշտոնը զբաղեցնող և Ավոդա կուսակցությունից Կնեսետի անդամ էֆրայիմ Սենեհը: Նա իսրայելական պաշտոնյաներից առաջինն էր, որը դեռ 1993թ այցելեց Բաֆու և մեծ ներդրում ունեցավ երկու երկրների միջև բարի-դրացիական հարաբերությունների հաստատման գործում:

Դեռևս Ղարաբաղյան պատերազմի տարիներին Ադրբեջանին զենք և զինամթերք հիմնական մատակարարողների շարքում եղել է նաև Իսրայելը: Զինադադարից ի վեր ավելի են մեծացել Իսրայելի և Ադրբեջանի միջև ռազմական համագործակցության ծավալները: 2001թ. մամուլում հայտնվեցին հրապարակումներ, որոնց համաձայն՝ Ադրբեջանը պատրաստվում էր մոտ 100 «Մերկաբա» տեսակի տանկ և 30 ռազմական ինֆնաթիռ գնել իսրայելական կողմից: Այս տեղեկատվությունը հետագայում երկու կողմերն էլ պաշտոնապես հերքեցին: Սակայն 2004թ ադրբեջանական կողմին հաջողվեց մի շարք պայմանագրեր կնքել Թուրքիայում արտադրված իսրայելական զենք ու զինամթերք գնելու վերաբերյալ:

Երկու երկրների միջև համագործակցությունը ավելի սերտ է անվտանգության և հատուկ ծառայությունների բնագավառում, որի անհրաժեշտությունը բխում է ինչպես Իսրայելի, այնպես էլ Ադրբեջանի շահերից, եթե հաշվի առնենք Իրանի անմիջական հարևանությունը: Երկու երկրների միջև կնքված համաձայնագրով իսրայելական կողմը անհրաժեշտության պարագայում, օգտագործելով իր

հետախուզական ենթակառուցվածքները, պետք է տեղեկատվություն տրամադրի ադրբեջանական կողմին, ինչպես նաև վերապատրաստի ադրբեջանական հատուկ ծառայությունների աշխատակիցներին:

Միջպետական համաձայնագրի համաձայն՝ իսրայելական հատուկ ծառայությունները, մասնավորապես ՄՈՍԱԴ-ը, ապահովում են Ադրբեջանի նախագահի անվտանգությունն արտասահմանյան ուղևորությունների ժամանակ:

Զեշտված տեղեկությունների համաձայն՝ իսրայելական հետախուզությունը Իրանի և Ադրբեջանի սահմանին տեղադրել է գաղտնալսման կայաններ, որոնք ծածկում են Իրանի տարածքի զգալի մասը:

***

Իսրայելի և Ադրբեջանի միջև համագործակցությունը հիմնականում կառուցվում է էներգակիրների շահագործման շուրջ, իսկ մյուս ծրագրերը հիմնական ծրագրի ածանցյալներն են և ուղղված են ապահովելու այս ծրագրի հեռանկարային բնույթն ու անվտանգությունը: Փորձառու իսրայելական դիվանագետի առկայությունը Բաքվում ենթադրում է, որ ավելի են մեծանալու Իսրայելի և Ադրբեջանի միջև համագործակցության ծավալները բոլոր բնագավառներում և իսրայելա-հրեական կապիտալը ադրբեջանական ներքին շուկայում ավելի ազդեցիկ դեր է խաղալու: Երկրորդ մտահոգիչ հանգամանքն այն է, որ Իսրայելի ֆաղափական կյանքում նոր ուժի հավակնող, հիմնականում նախկին Խորհրդային Միությունից ներգաղթածներից կազմված «Մեր տունն Իսրայելն է» կուսակցության անդամները տարբեր կերպ ներգրավված են էներգակիրներով հարուստ ԱՊՀ երկրների հետ հարաբերություններում՝ այդ թվում նաև Ադրբեջանի հետ:

Ադրբեջանա-իսրայելական գործընկերային հարաբերությունների զարգացման հեռանկարը թելադրում է, որ Հայաստանը Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում ստիպված է լինելու հաշվի նստել հրեական լոբբիի հետ:

Քարտեզ 1. Ռուսաստանը շրջանցող նավթամուղներ

© Քաղաքական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, ԵՊՀ

Քարտիկ 2.

ՔՄՀԿ կազմ

Դավիթ Հովհաննիսյան
Տաթևիկ Մկրտչյան
Վահագն Ագլյան
Հայկ Քոչարյան
Հովհաննես Հովհաննիսյան
Տիգրան Մաթոսյան
Մարատ Յավրուդյան

11 հուլիսի 2007

Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն
Երևանի պետական համալսարան
Ալեք Մանուկյան 1, Երևան 0025, ՀՀ
Հեռ. (37410) 551674
Էլ.փոստ cccs@ysu.am